

Univerzita Karlova

Filozofická fakulta

Ústav českého jazyka a teorie komunikace

Bakalářská práce

Barbora Genserová

**Česká modální konstrukce „nepotřebuji + inf.“ s významem ‚není
nutné, abych‘**

Czech Modal Construction “nepotřebuji + infinitive” expressing ‘I do not need to ...’

Praha 2019

Vedoucí práce: Mgr. František Martínek, Ph.D.

Poděkování

Děkuji vedoucímu mé práce Mgr. Františku Martínkovi, Ph.D., za všechnu pomoc, ochotu, rady a cenné připomínky.

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 6. 5. 2019

Podpis

.....

Abstrakt

Cílem bakalářské práce je popsat konstrukci „*nepotřebovat* + infinitiv“, její užívání v češtině a vztah k českému systému modalit. Jednou z otázek práce je, zda tato konstrukce obsahuje nové samostatné sloveso, nebo pouze formu slovesa *potřebovat*. Teoretická část se zaměřuje na modalitu, modální slovesa v češtině, němčině a polštině, gramatikalizaci, jazykový kontakt a s ním související purismus. Ze všech těchto hledisek je následně charakterizována zkoumaná konstrukce spolu s konstrukcí „*potřebovat* + infinitiv“. V praktické části je prezentován empirický výzkum dat z českých slovníků, kartotéky lexikálního archivu a diachronních i synchronních korpusů. Výsledky výzkumu ukazují, že se konstrukce s *nepotřebovat* užívala v 19. století více než konstrukce s *potřebovat*, a nacházela se tak v procesu gramatikalizace. Ve 20. a 21. století je konstrukce s *nepotřebovat* naopak méně častá. Frekvence obou konstrukcí v synchronních korpusech však stále narůstá. Morfosyntaktické vlastnosti obou konstrukcí jsou velmi podobné a částečně se shodují s vlastnostmi modálních sloves. Teoretické i empirické poznatky dokládají, že obě konstrukce obsahují formy jednoho slovesa, a že se tedy v češtině nevyvinulo nové modální sloveso.

Klíčová slova

modalita, deontická modalita, nutnost, konstrukce, gramatikalizace, německo-český jazykový kontakt, purismus, jazykový korpus, vývoj jazyka

Abstract

The aim of this bachelor thesis is to describe the Czech construction “*nepotřebovat* + infinitive” (‘not need to / needn’t + infinitive’), its use and its relation to the Czech system of modality. One of the questions this thesis will answer is whether the construction contains a new modal verb or a form of an already existing verb *potřebovat* ‘to need’. The theoretical part of the paper focuses on modality, modal verbs in Czech, German and Polish, grammaticalization, language contact and language purism. The researched construction together with the construction “*potřebovat* + infinitive” is then characterized from all the above-mentioned standpoints. In the practical part, an empirical research based on the data extracted from Czech dictionaries, lexical database of modern Czech and diachronic and synchronic corpora is presented. The results of the research show that in the 19th century, the construction containing *nepotřebovat* was used more frequently than the one with *potřebovat*, which indicates an ongoing process of grammaticalization. On the contrary, in the 20th and 21st century, the construction with *nepotřebovat* is the less frequented one. However, the frequency of both constructions is growing in the synchronic corpora. Both constructions have very similar morphosyntactic properties which partially correspond with properties typical for modal verbs. Theoretical as well as empirical findings support the claim that both constructions contain forms of one verb, and therefore a new Czech modal verb has not evolved.

Keywords

modality, deontic modality, necessity, construction, grammaticalization, German-Czech language contact, language purism, language corpus, language development

Obsah

Úvod	8
1 Modalita	10
1.1 Obecné přístupy	10
1.2 Modální systém v češtině. Vymezení modality	12
2 Modální slovesa	16
2.1 Modální slovesa v češtině	16
2.2 Modální slovesa v němčině	21
2.3 Modální slovesa v polštině	23
3 Jazykový kontakt	25
3.1 Středoevropský jazykový areál	25
3.2 Přejímání modálních sloves	27
3.3 Purismus	28
4 Gramatikalizace	32
4.1 Gramatikalizace vyvolaná kontaktem	36
4.2 Konstrukční gramatika ve vztahu ke gramatikalizaci	37
5 Pozice <i>nepotřebovat/potřebovat</i>	41
5.1 Morfosyntaktické vlastnosti	41
5.2 Gramatikalizace	43
5.3 Ekvivalenty <i>nepotřebovat</i> v jiných jazycích	43
6 <i>Potřebovat/nepotřebovat</i> v české literatuře	45
7 Korpusový výzkum	49
7.1 Vyhledávání	50
7.1.1 Diakon	50
7.1.2 Korpusy korespondence	52
7.1.3 Korpusy řady SYN	53
7.2 Slovosled	55
7.2.1 <i>Potřebovat + jen/jenom + infinitiv</i>	56
7.3 Blížeší charakteristika konstrukce <i>nepotřebovat + infinitiv</i>	58
7.3.1 Modální významy	58
7.3.2 Podmět	60
7.3.3 Agens	62
7.3.4 Srovnání s konstrukcí <i>potřebovat + infinitiv</i>	65
7.4 Závěr empirické části	67

Závěr	68
Literatura	70

Úvod

Jazyk slouží mluvčím k popisu reality. K té se ovšem výpověď může vztahovat mnoha způsoby: některé výpovědi platí vždy, jiné podmíněně a některé pouze hypoteticky. Mluvčí si je svým popisem reality někdy zcela jistý, jindy chce kategoričnost své výpovědi zmírnit, distancovat se od ní nebo přenést odpovědnost na někoho jiného. Všechny tyto možnosti mu jazyk nabízí, a to prostřednictvím modality.

Pro vyjádření modálních výrazů můžeme využít prostředky z různých rovin jazyka – od jednotlivých slov po větnou intonaci. Časté je vyjádření pomocí modálních sloves, což je skupina, jejíž jádro tvoří poměrně ustálený počet prvků, ovšem na její periferii lze pozorovat určité změny. Cílem této práce je popsat konstrukci, ve které se vyskytuje potenciální nový člen této skupiny. Konstrukce *nepotřebovat* + infinitiv vyjadřuje možnost konatele nevykonat určitý děj, podobně jako je tomu u tvaru *nemuset*. Jednou z otázek, na které se v této práci pokusím odpovědět, je, zda se výraz *nepotřebovat* ve významu ‚nemuset‘ natolik osamostatnil, že je možné jej považovat za samostatné modální sloveso. Východiskem pro tento předpoklad je podobnost českého systému modálních sloves se systémem německým, ve kterém se ekvivalent *nepotřebovat* – sloveso v negovaném tvaru *nicht brauchen* – jako samostatné modální sloveso vyskytuje.

V první kapitole práce shrnu základní teoretické poznatky týkající se tématu modality a jejího vymezení v zahraničním i českém diskurzu. Následovat bude chronologicky řazené zpracování různých přístupů k modalitě v českých jazykových příručkách a odborných textech. Druhá kapitola se bude věnovat vymezení modálních sloves na základě morfosyntaktických vlastností, kterými se odlišují od sloves ostatních skupin. Nejpodrobněji budou charakterizována česká modální slovesa, dále také německá a polská, protože systémy modálních sloves těchto dvou jazyků jsou podobné českému systému, což lze vysvětlit mimo jiné intenzivním kontaktem. Jazykovým kontaktem a s ním souvisejícím purismem se budu podrobněji zabývat ve třetí kapitole. Jelikož se tato práce věnuje jazykové konstrukci, do teoretického pojednání jsem dále zařadila gramatikalizaci a konstrukční gramatiku. Pátá kapitola shrne poznatky předešlých kapitol a aplikuje je na výrazy *potřebovat* a *nepotřebovat*.

V šesté a sedmé kapitole bude představen empirický výzkum založený na datech z českých jednojazyčných slovníků, kartotéky lexikálního archivu a z jazykových korpusů, včetně možných problematických oblastí, se kterými je třeba počítat při práci s korpusy a

interpretování výsledků. Cílem kvantitativní části výzkumu bude zachytit vývoj konstrukce a změn v četnosti užívání především od 19. století do současnosti. Jedním z výchozích předpokladů je, že po ztrátě intenzivního kontaktu češtiny s němčinou došlo ke snížení její frekvence. Kvalitativní část těchto kapitol představí analýzu konstrukce z hlediska některých jejích morfosyntaktických rysů a slovosledu. Výzkum se kromě konstrukce *nepotřebovat* + infinitiv zaměří také na *potřebovat* + infinitiv, a to proto, aby bylo možné určit, zda se v těchto konstrukcích vyskytují tvary jednoho slovesa, nebo jde-li o dvě samostatná slovesa, a také proto, aby bylo možné srovnání gramatických vlastností těchto konstrukcí stejně jako jejich frekvencí v průběhu staletí. Na základě tohoto srovnání se pokusím rozhodnout, zda na jejich užívání měl vliv jazykový purismus. Na závěr shrnu výsledky a pokusím se nastínit možné oblasti dalšího výzkumu.

1 Modalita

Podat jednoznačnou definici modalit je vzhledem k velkému počtu pojetí obtížné. V širokém smyslu lze modalitu popsat jako vše, co nějakým způsobem souvisí s významy postihujícími vztah děje ke skutečnosti nebo vztah mluvčího k ději (Benešová 1971: 97).

S nejednotnou definicí fenoménu modalit souvisí také různá pojetí jejího systému. Jednotlivé přístupy se liší mezi jazyky i v rámci jednoho jazyka. V následující části práce se pokusím o obecné shrnutí přístupů k modalitě z funkčního a formálního hlediska, dále nabídnu přehled pojetí modalit v češtině a v němčině a jejich srovnání. Jelikož se tato práce soustředí na oblast modálních sloves, budu se po vymezení jednotlivých typů modalit věnovat také jejich bližší charakteristice.

1.1 Obecné přístupy

Při popisu modalit je třeba upozornit na rozdíl v pojetích funkční a formální gramatiky.¹ Formální gramatika charakterizuje modalitu jako kategorii jazykového významu, která se týká vyjadřování možnosti a nutnosti. Významové pole rozkládající se mezi nutností a možností je široké a je rozděleno do různých tříd. Ve formální gramatice nalezneme tyto třídy (citováno dle NESČ²):

- a) **aletická** m.: modalita nutně pravdivých propozic a propozic, které mohou být pravdivé, n. nepravdivé. *Čtverec musí mít 4 strany stejně dlouhé. Pták nemůže být savec.*
- b) **epistémická** m., tj. vyjádření nutnosti n. možnosti propozice ve vztahu k průkaznému materiálu n. znalosti. *Petr musí být doma* (jeho auto stojí před vchodem).
- c) **deontická** m.: vyjádření nutnosti, možnosti propozice ve vztahu k zákonům, morálním principům apod., tedy k okolnostem vzhledem k subjektu externím. *Petr může zkoušku opakovat* (studijní předpisy to dovolují).

¹ Rozdíl mezi formální a funkční gramatikou je ve východisku těchto teorií. Cílem formální (generativní) gramatiky je popis pravidel, podle nichž jsou z daných elementů generovány gramaticky správné věty. Jde přitom o formální pravidla, která určují gramatickou výstavbu věty, nikoli o pravidla sociální interakce, která se uplatňují v komunikaci (Mareš 2014: 56). Funkční gramatika přihlíží k pragmatické stránce jazyka. Jazykové výrazy jsou popisovány a vysvětlovány v obecném rámci tvořeném pragmatickým systémem verbální interakce. Při popisu vzniku jednotky verbální interakce se postupuje od pragmatické složky (viz Heslo Funkční gramatika, www.czechency.org (poslední přístup 15. 1. 2019)).

² Heslo Modalita (www.czechency.org, poslední přístup 17. 11. 2018).

- d) **bouletická** m.: vyjádření nutnosti n. možnosti propozice ve vztahu k lidským tužbám a přáním. (S ohledem na přání, aby Petr dokončil studia v létě,) *Petr musí tu zkoušku udělat.*
- e) **dynamická** m.: vyjádření možnosti propozice ve vztahu k okolnostem charakterizujícím subjekt věty; modalita schopnosti. *Leopard může běžet velmi rychle* (protože k tomu má uzpůsobenou kostru).
- f) **teleologická** m., tj. vyjádření možnosti n. nutnosti propozice ve vztahu k dosažení cíle n. preferencí. (S ohledem na zabránění dehydratace organismu,) *Petr se musí / potřebuje napít.*

Ne všechny tyto kategorie se běžně uplatňují. Častěji se můžeme setkat s méně detailním dělením na epistémickou/deontickou, případně epistémickou/deontickou/dynamickou modalitu, přičemž ostatní zmíněné třídy bychom pak mohli chápat jako podskupiny těchto tří: teleologickou, příp. také aletickou jako podtyp deontické, bouletickou jako podtyp dynamické modality.

Funkční gramatika rozlišuje typy modalit podle toho, jedná-li se o okolnosti závislé nebo nezávislé na mluvčím. Můžeme se setkat s rozdělením na modalitu **objektivní** x **subjektivní** (např. Benešová 1971). Souhrn terminologických přístupů podává de Haan (2006)³, mezi nimi modalitu rozděluje do čtyř kategorií⁴: na **epistémickou, podřadicí**, která signalizuje podřízenost věty (v jazycích, které toto umožňují, např. angličtina a v ní spojovací výrazy jako *although, so that* apod.), **orientovanou na agens**, která „ukazuje na existenci vnitřních i vnějších podmínek kladených na agenta, týkajících se dokončení akce vyjádřené hlavním přísudkem“⁵ (de Haan 2006: 30), a **orientovanou na mluvčího**, kde mluvčí je původcem modality. Pro modalitu orientovanou na agens zmiňuje uváděný přesnější název **modalita orientovaná na participanty** („participant-oriented“), která zahrnuje i případy, kdy subjekt věty není agens (např. *Dům musí být postaven na pevných základech*), a dále ji dělí na „**participant-internal**“, která je v podstatě identická s dynamickou modalitou, a na „**participant-external**“, která odkazuje na vnější okolnosti (podobně jako modalita deontická).

³ De Haan zde cituje práce Hengeveld, K.: Mood and modality. In: *Morphology. A Handbook on Inflection and Word-Formation*. Berlin: De Gruyter 2004, s. 1190-1202 a van der Auwera, J. / Plungian, V.: Modality's semantic map. In: *Linguistic Typology 2*, 1998, s. 79-124.

⁴ Epistemic, subordinating, agent-oriented, speaker-oriented.

⁵ „Agent-oriented modality reports the existence of internal and external conditions on the agent with respect to the completion of the action expressed in the main predicate.“ Překlad BG.

Zobecněně lze říci, že oba přístupy, funkční i formální, rozlišují v základu dva typy modalit: **epistémickou** (orientovanou na mluvčího) a deontickou v širším smyslu (orientovanou na subjekt), označovanou jako **root** (modality) (srov. de Haan 2006: 29). Z tohoto základního rozdělení různými způsoby vycházejí charakteristiky modalit v pracích českých autorů, z nichž několik nejvýznamnějších rozeberu v následující podkapitole.

1.2 Modální systém v češtině. Vymezení modalit

M. Dokulil (1954) považuje modalitu (modálnost) za konstitutivní znak každé věty a vyděluje modálnost **objektivní**, vyjadřující vztah obsahu výpovědi ke skutečnosti, a **subjektivní**, která vyjadřuje vztah subjektu k obsahu výpovědi tak, jak se odráží ve vědomí mluvčího. Prostředky vyjádření modalit dělí na dvě skupiny. Primární vytvářejí modálnost predikačního jádra a patří mezi ně a) sémantika predikačního jádra⁶, b) slovesné způsoby, c) modální slovesa a konstrukce s jmennými predikacemi (*je třeba se zúčastnit*), d) modální partikule a další modální slova, e) intonace⁷. Tyto prostředky se na sebe vrství. Sekundární prostředky modálnosti jsou fakultativní, přiřazují se vedle predikačního jádra a jen dokreslují jeho modálnost. Přejídným stupněm mezi primární a sekundární skupinou jsou modální slova a částice, které se přímo nevčleňují do predikačního jádra (Dokulil 1954: 258). Jádrem této skupiny jsou větně vyjádřené uvozovací větné členy – fungující jako parenthéza, souřadná nebo podřadná věta v souvětí.

V. Šmilauer v *Novočeské skladbě* (1966) pojímá modalitu širěji. Modálnost v **širším** smyslu podle něj zahrnuje druhy vět podle postoje mluvčího a větný a členský zápor. Postojem mluvčího se vyjadřuje intelektuální, citová a volní stránka duševních jevů, a vznikají tak věty oznamovací (intelektuální), tázací (intelektuálně-volní), rozkazovací (volní), práci (volně-citové) a zvolací (citové). Každému z typů vět přiřazuje obvyklou formu, vyjadřovací prostředky a intonaci. Zajímavým případem jsou zvolací věty; ty nemají svou zvláštní formu, ale přejímají formy jiných typů vět a uzpůsobují je podle záměru mluvčího. Můžou tak být vyjádřeny větou oznamovací nebo zjišťovací (i ve formě řečnické otázky). Šmilauerova modalita v širším smyslu je definovaná jako modalita vytvářející typ

⁶ Sémantika přísudku je sama o sobě převážně amodální, může nicméně omezovat rámec modálních významů, které se na ni mohou klást, a tím determinovat modalitu. Věta *Otec je nemocen* vylučuje svou sémantikou např. modální význam rozkazu (Dokulil 1954: 258).

⁷ Intonace je podle Dokulila úzce spjata s expresivností výpovědi. Expresivnost však neřadí do oblasti modálních vztahů, „neboť ty mají své místo jen v mezích sdělovací funkce jazyka“ (Dokulil 1954: 255).

výpovědi (podle školského rozdělení druhy vět), což odpovídá Greplově modalitě obecné (viz níže).

Modalnost v **užším** smyslu podle Šmilauera znamená, že se obsah výpovědi chápe jako skutečný (reálný) nebo neskutečný (nereálný). Nereálný obsah může být možný, chtěný, dovolený, žádaný a nutný (1966: 31). Odstíny (ne)skutečnosti odpovídají modálním slovesům obvykle uváděným jako „vlastní modální slovesa“: *moci* pro možnost, *chtít* pro chtěnost, *smět* pro dovolenost, *mít* pro žádanost, *muset* pro nutnost. Šmilauer dále uvádí, že modalitu v užším smyslu lze vyjádřit slovně a syntakticky, kam patří mimojazykové a jazykové prostředky: kromě slovesného způsobu také predikativa, modální částice a modální slovesa s infinitivem. Seznam sloves, která Novočeská skladba považuje za modální, je rozsáhlý, kromě „vlastních“ modálních sloves zde najdeme mnoho plnovýznamových, která lze spojit s infinitivem a v tomto užití je pak považovat za modální (*ráčit, zamýšlet, přísahat, stydět se* apod.).

M. Grepl (1973) rozděluje modalitu na obecnou, voluntativní a jistotní. **Obecná** modalita (též postojová, dále MO) je podle něj podstatným znakem výpovědi. MO vytváří typ výpovědi: oznamovací, tázací, rozkazovací a přací. Typickými vyjadřovacími prostředky MO jsou slovesný modus a intonace, příp. partikule. **Jistotní** modalitou rozumí Grepl „vyjádření míry přesvědčení mluvčího o reálné platnosti obsahu jeho výpovědi“ (Grepl 1973: 34). To odpovídá subjektivní modalitě a shoduje se s modalitou epistémickou. Typickými vyjadřovacími prostředky jistotní modalitě jsou modální partikule (*asi, snad, jistě*), některé slovesné formy (*myslím, tuším*) a modální slovesa, u nichž zde však jde až o sekundární funkci, která vznikla sémantickým posunem z původního významu voluntativní modalitě. **Voluntativní** modalitu (MV) definuje Grepl jako vztah činitele děje k jeho realizaci: nutnost, možnost, záměr. Nutnost a možnost vykonat děj může vycházet ze samotného činitele nebo být určena někým jiným.

Podobné pojetí nacházíme u E. Benešové (Buráňové) (1973, 1979), která modalitu dělí do stejných kategorií, pro něž volí odlišná označení, a k sémantickým činitelům počítá kromě původce děje, mluvčího a adresáta také kategorii původce modalitě. Dle Benešové (1979: 98nn.) je v **záměrové** modalitě (též označována jako větná, postojová) původcem modalitě vždy mluvčí, neboť mluvčí vždy realizuje svůj komunikační záměr. Komunikační záměr a s ním i záměrová modalita se vztahují na celou větu a k jejich realizaci slouží primárně celovětné prostředky jako intonace, interpunkce, částice apod. U **dispoziční**

modality (též nazývána dějová, voluntativní) podává mluvčí objektivní údaje o míře naléhavosti děje. Původcem modality zde tedy nemusí být jen mluvčí, ale také objektivní okolnosti či jiné živé individuum. Primárními prostředky jsou modální slovesa a modus. **Pravděpodobnostní** modalita vyjadřuje míru jistoty děje. Původce modality zde podává informace o svém úsudku o míře pravděpodobnosti. Tato osoba nemusí být vždy mluvčí (*Petr už je asi doma* x *Podle Pavla je Petr už asi doma*). Primární vyjadřovací prostředky jsou zde lexikální: modální příslovce, modální částice, větná příslovce apod.

Do oblasti na pomezí modality záměrové a dispoziční řadí Benešová (1979: 101) např. případy, kdy jsou použity prostředky dispoziční modality a původcem modality je mluvčí. Takové věty nabývají významu výčitky, lítosti, napomenutí (jde tedy o realizaci komunikačního záměru mluvčího).

Mluvnice češtiny (MČ) odlišuje modalitu **objektivní** jako vztah obsahu výpovědi ke skutečnosti a **subjektivní** jako vztah mluvčího k obsahu výpovědi (MČ2: 167n.). Pro objektivní modalitu určuje indikativ a kondicionál jako distinktivní opozici (reálnost/nereálnost), pro subjektivní uvádí obligatorní typ postojové modality, která vyjadřuje komunikační záměr mluvčího a tím určuje typ věty (tázací, oznamovací apod.); fakultativně může být postojová modalita modifikována jistotní modalitou.

J. Panevová v Mluvnici současné češtiny 2 (2014: 250nn.) ve shodě s MČ3 rozděluje modalitu na **deontickou** (v MČ voluntativní), modifikující propozici z hlediska nutnosti/možnosti/záměru, **skutečnostní** (propozice platí podmíněně/nepodmíněně), **větnou** (v MČ postojovou), vyjadřující komunikační záměr mluvčího, a **jistotní**, jež vyjadřuje míru jistoty mluvčího.

Deontickou a skutečnostní modalitu označuje podle MČ jako modalitu objektivní, větnou a jistotní jako modalitu subjektivní. Pojem objektivní modality považuje Panevová za problematický, neboť se na ní podílejí i subjektivní faktory (značící postoj mluvčího), např. „fakt, že vždy záleží především na mluvčím, jakými jazykovými prostředky bude příslušný obsah prezentovat“ (2014: 250).

Pro každý z těchto typů modality existují primární vyjadřovací prostředky: pro skutečnostní jsou to slovesné způsoby indikativu a kondicionálu⁸, pro větnou se uplatňují

⁸ Nepodmíněný děj je vyjadřován tvary indikativu, podmíněné děje mohou být realizovatelné, nebo nerealizovatelné, čemuž odpovídají tvary kondicionálu přítomného a minulého, ačkoli je minulý kondicionál v současné češtině často nahrazován přítomným tvarem (ireálnost je v takovém případě signalizována jinými

imperativ, koncová interpunkce, slovosled apod., pro třetí typ, modalitu deontickou, se užívá modálních sloves. Jistotní modalita se primárně vyjadřuje lexikálními prostředky: spojením *být* + modální adjektivum (*je jisté*), vybranými slovesy (*předpokládá*), modálními částicemi (Panevová 2014: 250). V sekundárních funkcích se pak tyto prostředky mohou uplatňovat v ostatních typech modality.

Příruční mluvnice češtiny modalitu nerozděluje tak podrobně jako Mluvnice češtiny a uvádí modalitu **deontickou** a **epistémickou**. Deontická modalita vyjadřuje, je-li realizace/nerealizace obsahu predikátu nutná, možná nebo záměrná (PMČ: 533). Primárními prostředky, kterými se deontická modalita vyjadřuje, jsou prostředky lexikální, které se dále dělí na dvě skupiny podle toho, jestli se pojí s infinitivem, jako je tomu v případě modálních sloves a modálních výrazů typu *lze*, nebo s vedlejší větou, jako např. *je nutné, je třeba*, ale také *slušelo by se, záleží na tom*. Epistémickou modalitou rozumí PMČ „signalizaci různého stupně jistoty mluvčího o platnosti sdělovaného obsahu (kladného nebo záporného, podmíněného nebo nepodmíněného, platného v přítomnosti, minulosti nebo budoucnosti)“ (PMČ: 624). Pokud si je mluvčí stoprocentně jistý, že sdělovaný děj je platný, obvykle tuto naprostou jistotu ve výpovědi nijak nesignalizuje. Pokud si je mluvčí jistý jen částečně, signalizuje tuto svou (ne)jistotu prostředky lexikálními (epistémické predikátory, partikule, modální slovesa v epistémických funkcích) nebo gramatickými (např. využitím futura slovesa *být* nebo opisných tvarů budoucího času: *Petr teď bude v knihovně. Ty hodinky ti půjdou špatně*) (PMČ: 626). Příruční mluvnice dále zmiňuje slovesný modus jako prostředek funkčně ekvivalentní se spojením „modální sloveso + infinitiv“, který plní komunikační funkci (PMČ: 511).

Z výše uvedeného výčtu pojetí je patrné, že vymezení modality kromě různosti přístupů naráží také na rozkolísanou, částečně se překrývající terminologii. V této práci budu pracovat s rozdělením modality podle orientace na mluvčího/participanty na modalitu **epistémickou** (jistotní) pro vyjádření postoje mluvčího k obsahu propozice a neepistémickou, kterou podle Mluvnice současné češtiny 2 dále rozdělím na **deontickou**, vyjadřující možnost/nutnost/záměr, **skutečnostní**, určující reálnost nebo nereálnost propozice, a **větnou**, vyjadřující záměr mluvčího. Budu také přihlížet k sémantickým kategoriím původce děje a původce modality, jak je uvedla Benešová (1979).

prostředky, např. příslovečným určením, nebo vyplývá z kontextu). Indikativ a kondicionál se užívají také pro vyjádření větné modality (vyjádření oznamovací, tázací, práci modality) (Panevová 2014: 251).

2 Modální slovesa

B. Hansen definuje modální sloveso (MS) jako polyfunkční výraz vyjadřující modalitu, který prošel procesem gramatikalizace, vždy se pojí s plnovýznamovým slovesem v pozici predikátu a otevírá jen jednu pozici pro doplnění, kterým je sloveso (2005: 220). MS má syntaktické vlastnosti auxiliáru, tedy přidává do věty gramatický význam. Polyfunkční je MS v tom smyslu, že může vyjadřovat více než jeden typ modality (deontická/epistemická). Oproti tomu slova s modální sémantikou (modal content words) obvykle vyjadřují jen jeden typ modality.⁹ U některých MS se vyvinul také postmodální význam¹⁰, např. *mít* ve významu ‚z doslechu‘ (hearsay): *Podvodník měl vylákat z důvěřivých seniorů statisíce korun.*

MS prošla procesem dekategoriálnízace (de-categorialisation), čímž přišla o možnost tvoření některých morfologických tvarů nebo kategorií a získala idiosynkratické morfologické rysy, které je odlišují od plnovýznamových sloves – např. vlastnost, že česká MS (podobně jako polská nebo německá) netvoří imperativní formy (Besters-Dilger et al. 2009: 171).

Za hlavní rysy MS považuje Besters-Dilger et al. jejich polyfunkčnost a gramatickou funkci ve větě. Mezi jádro skupiny modálních sloves v češtině řadí slovesa *mocet*, *muset*, *mít* a přidává výraz *třeba*. Podrobnější popis českých modálních sloves přináší následující kapitola; protože se česká MS v mnohém podobají německým a polským, budu se v dalších kapitolách věnovat také popisu MS v těchto jazycích.

2.1 Modální slovesa v češtině

Podle Besters-Dilger et al. (2009: 170) tvoří typické MS součást přísudku a nevyskytuje se v jiných syntaktických pozicích. V češtině (i v jiných jazycích) může však MS tvořit součást i jiných větných členů, např. podmětu ve větě *Moci poslouchat takovou hudbu je velmi příjemné* (Grepel/Karlík 1998: 153).

Modální slovesa mohou mít dva až tři různé významy: mohou sloužit

(a) k popisu **objektivního stavu věcí**: *Petr musí jít na vyšetření* = ‚je (na základě nějakých okolností) nutné, aby Petr šel na vyšetření‘,

⁹ Např. sloveso *zdráhat se* vyjadřuje jen modální význam (záporného) chtění.

¹⁰ Význam přesahující oblast modality (Hansen 2005: 221).

(b) k vyjádření **postoje mluvčího**: *Petr musí jít na vyšetření* = ‚já považuji (na základě nějakých okolností) za nutné, aby Petr šel k lékaři‘,

(c) k vyjádření **míry jistoty mluvčího** o platnosti obsahu: *Petr musel jít na vyšetření* = ‚já považuji (na základě nějakých okolností) za vysoce pravděpodobné, že Petr šel k lékaři‘.¹¹ První dva významy jsou neepistémické, třetí epistémický (PMČ: 535). Ve Skladbě češtiny (Grepl/Karlík 1998: 155) se mluví o funkci deskriptivní (a), preskriptivní (b) a epistémické (c); podle typů modality (viz 1. kapitola) můžeme mluvit také o funkci deontické, dynamické a epistémické, případně deontickou a dynamickou funkci zahrnout do deontické funkce v širším významu. Epistémický význam je u modálních sloves sekundární.

Modální slovesa mají v přísudku tvořeném modálním slovesem a infinitivem plnovýznamového slovesa gramatickou funkci a svými vlastnostmi se blíží pomocným slovesům. Rozlišuje se mezi skupinou vlastních modálních sloves: **muset, mít, moci, smět, chtít**¹², příp. také **hodlat**, a modálními slovesy v širším smyslu, tedy slovesy s modální sémantikou: např. *umět, dovést, dokázat, odmítat*¹³ (PMČ: 533). Kromě modálních sloves můžeme užít také neosobní konstrukce s modálními predikativy *lze, třeba, možno, nutno* atp.

Modální slovesa jsou typickými jazykovými prostředky pro vyjádření deontické modality, jejich sémantické pole se rozkládá mezi body nutnost a možnost.

Kladná **nutnost** je vyjádřena slovesem *muset*, negativní nutnost slovesem *nemoci* nebo *nesmět*.¹⁴ Věty typu *Petr nesměl odejít* jsou příznakové; obsahují příznak, že k neuskutečnění děje došlo na něčí zásah, a ne vůlí původce děje. Původce zákazu může být vyjádřen v ekvivalentních strukturách s výrazy jako *mít zakázáno* (někým).¹⁵ Věty se slovesem *nemoci* tento příznak nemají – u vět typu *Petr nemůže odejít* rozhodne pouze kontext nebo konkrétní situace o tom, zda k realizaci děje nedošlo, protože k tomu měl původce děje osobní důvody, nebo protože mu v tom bylo zabráněno (Grepl 1973: 31). M. Grepl využívá poznatků E. Benešové o identitě/neidentitě původce děje (pd)

¹¹ Příklady podle NESČ (heslo Modální sloveso, <https://www.czechency.org>, poslední přístup 20. 12. 2018).

¹² Sloveso *chtít* pro své syntaktické vlastnosti někdy mezi vlastní modální slovesa řazeno není.

¹³ Mluvnice současné češtiny 2 řadí mezi vlastní modální slovesa také *dovést* a *umět* (Panevová 2014: 251).

¹⁴ *Muset* a *nesmět* vyjadřují v některých větách více **záhodnost** než nutnost: *Nesmí se to brát tak tragicky. Takových věcí si člověk nesmí všimnout* (MČ3: 295).

¹⁵ Tyto struktury se mohou pojit s vedlejší větou i infinitivem (*Petr měl zakázáno, aby jel na výlet // jet na výlet*).

s původcem modality (pm). U slovesa *nesmět* je $pd \neq pm$, kdežto u slovesa *nemoci* jsou možné obě situace $pd \neq pm$ i $pd = pm$ a rozhodující úlohu má kontext.

Slovesem *mít* se vyjadřuje **povinnost**, to znamená, že příčinou nutnosti je vůle jiné osoby či instituce: *Měla jsem ho uvést do pokoje* (PMČ: 536). **Možnost** se vyjadřuje slovesem *moci*, k vyjádření negativní možnosti se užívá *nemuset*. Podkategorií možnosti je **dovolení** vykonat nějaký děj. Užívá se sloves *smět* a *nemuset*, případně také *moci*, např. *Dnes nemusíš jít spát už v osm hodin, můžeš se s námi dívat na dokument*.

Zvláštní postavení má v sémantickém poli deontické modality význam **záměru**, u kterého vždy platí $pm = pd$. V důsledku toho je možné záměr vyjádřit jen v agentních konstrukcích. Pro tento význam se užívá slovesa *hodlat*, které není typicky řazeno mezi skupinu vlastních modálních sloves. Částečně je také možné vyjádřit záměr slovesem *chtít*, které je stylově neutrálním synonymem k *hodlat* (Grepl 1973: 32).

Gramatické vlastnosti vlastních modálních sloves nejpodrobněji popisuje Benešová (1971: 101nn.). Níže uvádím shrnutí jejích poznatků:

1) MS se pojí pouze s infinitivem, nikoli s vedlejší větou.

Toto spojení může obsahovat i dvě modální slovesa, případně ještě fázové sloveso: *Musím chtít přestat kouřit* (Grepl/Karlík 1986: 174).¹⁶ S infinitivem se však pojí i jiné prostředky, než jsou vlastní modální slovesa, a hranice mezi skupinami prostředků pojících se s infinitivem a těch pojících se s vedlejší větou je neostrá; např. výrazy typu *je třeba* se pojí s infinitivem především v případech, kdy je agens anonymizován (*Je třeba na to studenty včas upozornit // Je třeba, aby studenti byli na to včas upozorněni*) (PMČ: 534).

Rozvití vedlejší větou připouští sloveso *chtít*, které je však specifické, neboť kromě modálního významu může být použito také jako plnovýznamové sloveso. Podle Grepla (1973: 32) má *chtít* modální význam tehdy, pokud platí $pm = pd$ (*Chci se oženit, Petr mu chce napsat*).¹⁷ Případy, kdy $pm \neq pd$, jsou věty jako *Chci, aby Petr odešel, Petr chce, abych odešel*. Sloveso vyjadřuje přání subjektu, které nezávisí jen na subjektu samém, ale i na jiných činitelích. *Chtit* zde není modální sloveso ve vlastním smyslu, protože se nepojí

¹⁶ Grepl/Karlík mezi vlastní modální slovesa řadí také *hodlat*, *umět*, *dovést*. Pokud spojení obsahuje více modálních sloves, nejčastěji je jedním z nich *chtít*, případně *umět*. Věty jako *Musím smět kouřit v bytě* si lze představit, je však těžké je doložit.

¹⁷ V korpusu (SYN2015) se vyskytují také věty, kde je sloveso *chtít* užito v modálním významu, původce modality je shodný s původcem děje, a přesto je sloveso rozvito vedlejší větou. Např. *Nechci, abych tady byla. Chci, abych byla doma a vařila šunku pro nedělní hosty*. Tyto věty jsou však velmi řídké.

s infinitivem, nýbrž s vedlejší větou předmětovou. Pro přehlednost Grepl rozděluje sloveso *chtít* podle významu na *chtít₁* a *chtít₂*, podobně také Benešová (1971: 103). *Ch₁* je modální sloveso a lze je vždy zaměnit za *hodlat*, *chtít₂* je sloveso plnovýznamové s modální sémantikou, které lze rozvíjet i vedlejší větou.

Vyžadování infinitivu ve spojení MS + infinitiv/vedlejší věta však nemůžeme považovat za rozlišující rozdíl mezi modálním a plnovýznamovým slovesem; existuje řada plnovýznamových sloves, která vyžadují toto doplnění, např. *zdráhat se*.

2) Modální slovesa *muset*, *mít*, *moci*, *smět*, *hodlat* nelze rozvíjet jménem. Toto částečně platí také u sloves *chtít*, *umět*, *dovést*. Tato slovesa můžeme podle významu rozdělit na dvě – u *chtít₂* (viz výše) jsou možné věty jako *Chtějí po člověku práci*. *Umět* a *dovést* v jednom z významů označují vrozenou nebo objektivně vyvolanou schopnost nebo způsobilost, např. *umí plavat*, *dovede plakát*, druhý z významů vyjadřuje naučenou schopnost a lze jej rozvíjet jménem, např. *umí tango*¹⁸ (Benešová 1971: 106).

3) MS netvoří imperativ a verbální ani dějové substantivum.¹⁹

4) MS se při pasivní transformaci nemění.

MS nevyjadřují slovesný rod, při transformaci v opisné pasivum zůstávají ve stejném tvaru a pasivní tvar získává infinitiv plnovýznamového slovesa, např. *Karel může/musí/smí/má vychovávat Jana => Jan může/musí/smí/má být vychováván Karlem*. Tato skutečnost podporuje pojetí modálního slovesa a infinitivu jako jednoho celku. Opisné pasivum není možné u modalit vyjadřující chťení (volitivní): větu *Karel chce vychovávat Jana* nelze beze změny významu transformovat v *Jan chce být vychováván Karlem* (Benešová 1971: 107).

Zvratné pasivum se může v infinitivním tvaru vyskytovat pouze po vlastních MS a po fázových slovesech, což svědčí o gramatickém charakteru MS. Příkladem jsou věty *Zde se dům stavět nesmí* nebo *Zboží se může přinést ze skladu (může se lze nahradit výrazem dá se/lze)*. I zde je vyloučena volitivní modalita.

¹⁸ *Umí tango* lze také chápat jako elipsu (*umí tančit tango*).

¹⁹ Výjimku zde tvoří sloveso *chtít*, které ve spojení s infinitivem bývá užito i v imperativu, např. *Nechtěj mě naštvat! Ani to nechtěj vědět*. Takové užití je však již poměrně lexikalizované, a jde tak spíše o ustálený výraz než o produktivní tvoření imperativu modálního slovesa.

Užití neosobní pasivní konstrukce je možné v případech, kdy původce modality není totožný s původcem děje. Lze užít opisné i zvrtné pasivum, např. *Hodinu po jídle se nesmí plavat. Peníze mohou být vráceny na účet.*

5) MS nemá vidový protějšek. Informaci o vidu nese infinitiv. Tuto vlastnost však najdeme i u jiných sloves, např. u *zdráhat se*.

Na základě výše uvedených vlastností MS jsou mnoha autory, např. u Benešové (1971), ve Skladbě češtiny (Grepl/Karlík 1998)²⁰, v Mluvnici současné češtiny 2 (Panevová 2012), spojení MS + infinitiv plnovýznamového slovesa pojímána jako jeden větný člen. Někteří autoři považují MS a infinitiv za samostatné větné členy. Jako argumenty pro toto pojetí se uvádí:

1) možnost MS a infinitiv samostatně rozvíjet, např. *Náhle chtěl jít pryč, kde náhle rozvíjí MS a pryč rozvíjí infinitiv.*

2) možnost MS i infinitiv samostatně negovat: *Mohu nepracovat // nemohu pracovat // nemohu nepracovat* (Benešová 1971: 112).

Negace možnostních výrazů ruší pro konatele předpoklad alternativního jednání, konatel má tedy jen jednu možnost. Naopak negace nutnostních výrazů přidává konateli možnost volby.

Petr může cvičit – Petr nemůže cvičit

Petr musí cvičit – Petr nemusí cvičit (PMČ: 537)

Věty s negovaným MS i infinitivem jsou synonymní s větami bez negace, jsou však stylově příznakové: *Nemůžu to neříct – Musím to říct*. V některých zjišťovacích otázkách je klad a zápor neutralizován, kladné a záporné prostředky jsou zde užívány jako ekvivalentní: *Musí/Nemusí se tu platit předem?* (Grepl/Karlík 1998: 157).

Uvedené vlastnosti MS ukazují jejich gramatický charakter, proto se tato práce přiklání k pojetí celého spojení jako jednoho větného členu.

²⁰ Ve Skladbě češtiny (1998: 153) jsou modální slovesa vlastní i v širším smyslu řazena podle syntaktických vlastností do skupiny modálních modifikátorů, tedy výrazů, které se pojí jen s infinitivem predikátoru a tvoří s ním jeden složený větný člen.

2.2 Modální slovesa v němčině

Česká modální slovesa mají mnoho rysů společných s německými. Oblast modálních sloves se často uvádí jako příklad jazykových změn v důsledku jazykového kontaktu mezi němčinou a dalšími jazyky. V této kapitole proto shrnu základní informace o německých modálních slovesech a jejich vztahu k českým.

Němčina má šest modálních sloves: *müssen* ‚muset‘, *können* ‚moci‘, ‚umět‘, *dürfen* ‚smět‘, *mögen* ‚moci‘, *sollen* ‚mít‘, *nicht brauchen* ‚nemuset‘. Mezi modálními slovesy je v gramatikách (např. Helbig/Buscha 2013: 29) uváděno také sloveso *wollen* ‚chtít‘; B. Hansen jej však vzhledem k jeho syntaktickým a sémantickým vlastnostem vyřazuje²¹ (2005: 223) (*wollen* má tedy podobnou pozici jako české *chtít*). Modální slovesa jsou spolu se slovesy vyjadřujícími čas (např. préteritum, plusquamperfektum) zařazena do skupiny pomocných sloves (Hilfsverben), někdy jsou také považována za „přechodovou“ skupinu mezi plnovýznamovými a pomocnými slovesy.²² Mezi MS bývají řazena i další slovesa, avšak s určitými omezeními. Sloveso *brauchen* ‚potřebovat‘, jehož negovaná forma se považuje za samostatné modální sloveso, je modální pouze, pokud je užito spolu s částicemi *nur*, *bloß* ‚jen‘.

Sollen má v němčině význam slabé nutnosti a postmodální význam ‚z doslechu‘. Západoslovanské jazyky přejaly oba tyto významy, v češtině a polštině tyto funkce vyjadřují slovesa s původním významem ‚vlastnictví‘, tedy *mít*, *mieć*. Rozdíly mezi jazyky jsou dle Wiemer/Hansen v distribuci: v češtině je druhý význam typický pro žurnalistiku (2012: 76). *Mít* a *mieć* mohou význam ‚z doslechu‘ vyjadřovat i v minulém čase, zatímco v němčině je minulá forma užívána jen pro deontický význam.

Kondicionálový tvar *sollte*, některými autory považovaný za samostatný lexém (např. Weiss 2009), vyjadřuje ‚názor mluvčího, že by bylo lepší, kdyby X udělal p‘. Spíše než o samostatný lexém se však jedná o jeden z tvarů slovesa *sollen* a význam ‚domněnka, názor mluvčího‘ výrazu dodává právě kondicionál, který může být užit ke zmírnění kategoričnosti výpovědi nebo k vyjádření nejistoty. Podobně v češtině můžeme tento význam vyjádřit kondicionálem slovesa *mít*.

²¹ Mezi tyto vlastnosti patří např. možnost užití *wollen* jako plnovýznamového slovesa ve spojení s vedlejší větou, např. *Ich will, dass du deine Mutter besuchst* (Chci, abys navštívil svou matku).

²² Viz Helbig (2005).

Dürfen ve střední horní němčině mělo význam ‚nutnost‘, odlišný od dnešního ‚dovolení‘. V hornolužické srbštině se zachovalo sloveso *dyrbjeć* s původním významem, podobně ve staré češtině existovalo sloveso *drbiti*, které je dnes zaniklé.

Negativně polaritní výraz²³ *nicht brauchen* s původním významem ‚potřebovat‘, který vyjadřuje modální význam ‚nemuset‘, je za modální (případně semimodální) sloveso považován v polštině, dolno- a hornolužické srbštině. Podrobněji vlastnosti německých MS i ve srovnání s dalšími jazyky popisují Wiemer/Hansen (2012).

Nejsilnější vliv němčiny na česká MS je patrný u slovesa *muset*, které svou formou i použitím ve značné míře odpovídá německému *müssen*: toto sloveso tvoří jádro skupiny modálních sloves v mnoha indoevropských jazycích, v rámci slovanských jazyků především v těch západoslovanských.

Heine (1993; 1995) uvádí vlastnosti modálních sloves, které platí pro německá MS stejně jako pro anglická a z nichž část odpovídá i českým MS:

1) Anglická i německá MS vyjadřují omezený počet významů (deontickou i epistémickou modalitu).

2) Skupinu MS tvoří uzavřená skupina sloves.²⁴

3) MS netvoří pasivum ani imperativ.

4) MS typicky vyžadují slovesné doplnění.

5) Plnovýznamové sloveso, se kterým se MS pojí, je v infinitivní formě.

6) MS nemají koncovku třetí osoby singuláru (-s v angličtině, -t v němčině).

7) MS se nepojí s morfémem signalizujícím infinitiv plnovýznamového slovesa (*to* v angličtině, *zu* v němčině).²⁵

Všechny uvedené vlastnosti kromě 6) a 7) platí také pro česká modální slovesa.

²³ Výraz vyskytující se pouze v negativních kontextech.

²⁴ Toto platí pro jádro skupiny modálních sloves v daném jazyce. Na okraji stojí další slovesa, u nichž probíhá proces gramatikalizace a která nemají všechny vlastnosti, pomocí kterých se modální sloveso definuje (např. v češtině sloveso *chtít*, viz výše).

²⁵ Některé z těchto vlastností pochopitelně platí také pro určitá plnovýznamová slovesa: např. slovesa smyslového vnímání (*hören* ‚slyšet‘, *sehen* ‚vidět‘) se pojí s infinitivem plnovýznamového slovesa, ovšem bez *zu*. *Nicht brauchen* se naopak užívá i s *zu*, což značí, že toto sloveso je spíše na periférii skupiny MS.

Vliv němčiny na systém modálních sloves je nejsilnější u hornolužické srbštiny, češtiny, slovenštiny, polštiny a dále srbochorvatštiny či slovinštiny (Hansen 2005: 232). Nejvíce podobnosti s češtinou a němčinou najdeme v polštině, proto se popisu jejich modálních sloves bude věnovat následující část práce.

2.3 Modální slovesa v polštině

Mezi polská modální slovesa patří *musieć* ‚muset‘, *móc* ‚moci‘, *chcieć*²⁶ ‚chtít‘, *mieć* ‚mít‘ a neosobní²⁷ *powinien*, *trzeba* (s významem ‚muset‘), *wypada*, *można* ‚(je) možné‘. Hansen (2005: 223) dále uvádí semimodální výrazy *wolno*, *niepodobna* a *nie potrzebować* (tyto výrazy nejsou polyfunkční, a proto jsou semimodální).

Čeština i polština mají sloveso s významem ‚muset‘, které je přejaté z němčiny, a sloveso s původně posesivním významem *mít*, které vyjadřuje slabou povinnost.

D. Weiss (2009: 129nn.) se zabývá otázkou původu polských modálních konstrukcí s infinitivem nebo verbálním substantivem a uvádí argumenty pro vznik některých těchto konstrukcí kalkováním. Jeho zjištění zčásti platí také pro češtinu.

Jako protiargument ke kalkování zmiňuje Weiss gramatikalizační procesy, které probíhají nezávisle ve více jazycích. U MS je to vznik epistémického významu vedle již existujícího deontického. Epistémický význam z deontického se vyvinul u německých sloves *müssen*, *können* stejně jako u jejich polských ekvivalentů; oproti tomu *nie potrzebować* nemá epistémické užití jako *nicht brauchen*, což Weiss považuje za argument pro přejímání, protože v L1 (němčina) má sloveso n významů, v L2 (polština) má n-1 významů, a dá se tedy předpokládat, že výraz v L2 je mladší.²⁸

Dalším jevem, který se vyskytuje v němčině i polštině, je opozice silné a slabé povinnosti: *muss – soll/sollte*, *musi – powinien*. Tento jev je charakteristický pro germánské jazyky, objevuje se i v angličtině nebo švédštině; ve slovanských jazycích jej nacházíme v některých jazycích západoslovanských, včetně češtiny: *musí – má/měl by*.

²⁶ I v případě polského *chcieć* je jeho pozice ve skupině modálních sloves spíše okrajová; *chcieć* vykazuje podobné vlastnosti jako české *chtít* nebo německé *wollen*.

²⁷ Neosobní modální slovesa jsou omezena na třetí osobu a neumožňují subjekt v nominativu. Osobní modální slovesa jsou pak ta, která mají shodu se subjektem.

²⁸ „[...] gerade das Ausbleiben einer epistemischen Verwendung in L2 als Argument für die Entlehnung der betreffenden M[odalkonstruktion] gelten kann: wenn eine M[odalkonstruktion] in L1 über n Bedeutungen und in L2 über n-1 Bedeutungen verfügt, dann ist sie in L2 vermutlich jünger.“

Nápadná je také podobnost konstrukce *sein zu* + infinitiv, *być do* + verbální substantivum, která je v obou jazycích víceznačná; vyjadřuje nutnost nebo možnost: *Das ist zum Erledigen = To jest do załatwienia* ,to se musí/dá vyřídit‘. Podobná konstrukce vyjadřující implicitní modalitu existuje i v češtině: *Bylo mi na něj jen písknout* ,musel jsem na něj jen písknout / stačilo na něj jen písknout‘. V 19. století puristé navrhovali právě tuto konstrukci jako správný ekvivalent k výrazům *potrzebowat jen* + infinitiv²⁹, v dnešním jazyce se neužívá.

Důležitá je podobnost možností, kterými lze vyjádřit negovanou nutnost. Mluvčí mohou užít negované sloveso s významem ‚muset‘: *muss nicht = nie musi*. Kromě toho lze v obou jazycích použít také negované sloveso s významem ‚potřebovat‘: *Petr braucht nicht nach Hause zu kommen = Petr nie potrzebuje wracać do domu* (Weiss 2009: 139). Užití těchto sloves v afirmativu, tedy *brauchen*, *potrzebować* + infinitiv však není možné (kromě výše zmíněného užití *brauchen* spolu s částicí *nur*).³⁰ Synonymní jsou tyto výrazy jen v deontickém užití, polská varianta *nie potrzebować* na rozdíl od německé nevyjadřuje epistémickou modalitu.

²⁹ Viz heslo *potrzebowat* v matičním Brusu (1877: 131).

³⁰ Užití konstrukce *potrzebować* + infinitiv se objevilo v 19. století a stalo se terčem puristické kritiky, podobně jako v češtině (Wiemer/Hansen 2012: 79).

3 Jazykový kontakt

O jazykovém kontaktu mluvíme tehdy, dochází-li k jednostrannému nebo vzájemnému ovlivnění dvou nebo více jazyků. Můžeme rozlišit tři typy kontaktu (podle NESČ³¹):

- 1) mateřský jazyk působí na společensky dominantní druhý jazyk,
- 2) společensky dominantní, pro dané mluvčí druhý jazyk působí na jazyk mateřský,
- 3) vzájemné ovlivnění dvou nebo více jazyků bez mocenské hierarchie.

V případě kontaktu s češtinou je němčina dominantním jazykem, který na češtinu s různou intenzitou působil po staletí. Silnější vlivy němčiny začaly působit s rozmachem Svaté říše římské a s intenzivní německou kolonizací českých zemí ve 13. století (Rejzek 2003: 253). Podíl německého obyvatelstva se zvyšoval a němčina začala pronikat do administrativy jako jazyk oficiální komunikace. S rostoucím vlivem němčiny na češtinu přichází snaha nahradit přejímky domácími výrazy. K těmto pokusům docházelo od dob Jana Husa, silně se pokusy „očistit“ češtinu od germanismů projevovaly v 19. století (podrobněji se českému purismu věnuje samostatná část této kapitoly). Vliv němčiny v důsledku společensko-politické situace přetrvával do 20. století.

Kontakt mezi češtinou a němčinou však není jednostranný. Do němčiny, hlavně té rakouské (mluvíme-li o kontaktu němčina–čeština, jedná se především o jižní variety němčiny, které jsou z geografického hlediska nejbližší našemu území), se dostalo množství bohemismů, nejvíce lexikálních (mnoho příkladů lze nalézt v oblasti kulturní a kulinářské).

3.1 Středoevropský jazykový areál

Jazyky, které jsou si geograficky blízké a jsou na určitém území užívány po staletí ke komunikaci, mají tendenci se vzájemně ovlivňovat. „Tato skutečnost se projevuje i v tom, že takovéto jazyky se postupem času stávají typologicky podobnějšími, než by byly v případě, kdyby se vyvíjely nezávisle na sobě.“ (Newerkla 2007: 271) Tyto jazyky spolu mohou tvořit jazykový areál (svaz). Podle definice, kterou uvádí H. Kurzová, je jazykový areál „oblast obsahující jazyky, které náleží do více než jedné genetické jazykové skupiny (rodina, větev), ale zároveň vykazují znaky, které se u ostatních členů minimálně jedné

³¹ Heslo Jazykový kontakt (www.czechency.org, poslední přístup 20. 1. 2019).

z těchto skupin nevyskytují“ (1996: 57).³² Mezi nejznámější svazy patří balkánský jazykový svaz, standardní průměrná evropština (Standard Average European) nebo středoevropský areál. Mezi minimální kritéria pro pojímání skupiny jazyků jako areálu podle Thomase (2008: 124) patří tato:

1) Jde o více než dva jazyky, které nejsou geneticky stejné a jejichž kontakt trvá dlouhou dobu.

2) Nedochází k pidžinizaci jazyků, tedy k radikálnímu zjednodušení systému a k prolnutí lexikálních a gramatických systémů.

3) Vliv není jednosměrný, nevychází jen z jednoho jazyka svazu.

Hranice jazykového areálu mohou být z jedné strany otevřené, pokud spolu sousedí jazyky, které sdílejí určitý rys, ale jen jeden z nich patří do svazu.

Ve středoevropském jazykovém areálu se nacházejí indoevropské jazyky z několika větví: jádro svazu tvoří němčina, maďarština, čeština, slovenština. Kurzová (1996: 58) mezi periferní jazyky řadí dále polštinu, slovinštinu a chorvatštinu. Tyto jazyky (ME-jazyky) mají mnoho společných fonetických i morfosyntaktických rysů. Patří mezi ně např. přízvuk na první slabice a distinktivní délka vokálů (*plát* x *plat*), ve vyšších rovinách jazyka pak syntetická flexe,³³ syntetické stupňování adjektiv a adverbií (*dobrý/lepší, rychle/rychleji*) nebo systém tří časů: slovanské ME-jazyky mají jen jednu formu minulého času – analytické préteritum.³⁴ Nejvíce shodných vlastností najdeme u „jádrových“ jazyků a jejich standardních variant (např. polština a severomoravský dialekt češtiny mají přízvuk na předposlední slabice). Podrobnějším popisem vlastností ME-jazyků se zabývá např. Kurzová (1996).

Němčina a čeština patří k jádru ME-jazyků a lze předpokládat, že jejich vzájemné působení se projeví v jejich systému. Modální slovesa patří mezi snadno přejímatelné elementy: podle studie Wiemer/Hansen (2012: 74) má polovina z 50 sledovaných jazyků

³² „[...] an area which includes languages belonging to more than one genetic stock (family, branch) but showing traits common which are found not to belong to the other members of (at least) one of the families/branches.“ Překlad BG.

³³ Různé tvary ohebných slov jsou vyjadřovány synteticky pomocí morfémů připojených ke slovu/kmeni: *slovo, slov-a*. Němčina zaujímá středovou pozici mezi jazyky se syntetickou a analytickou flexí (částečně vyjadřuje pády pomocí členů: *das Wort, des Wort-es*).

³⁴ Zánikem syntetických forem minulého času (aorist, imperfektum) se slovanské ME-jazyky odlišují od balkánských slovanských jazyků.

alespoň jedno MS přejaté z jiného jazyka. Situaci modálních sloves přejatých z němčiny se bude věnovat následující část.

3.2 Přejímání modálních sloves

V důsledku jazykového kontaktu se elementy výchozího jazyka dostávají do jazyka přijímajícího, dochází k přejímání. Rozlišuje se mezi přejímáním „látky“ a „vzorců“: MAT (matter) a PAT (pattern) borrowing. Tomuto rozlišení odpovídá také dvojice termínů přejímání (MAT) a kalkování (PAT). V případě MAT se přejímá „látka“, tedy fonologická forma spolu s významem, například u substantiv *banán*, *mango* nebo u slovesa *muset*. V případě PAT do přijímacího jazyka nepřichází nová „látka“, ale mění se funkce morfémů, které v daném jazyce již jsou. Procesem následujícím za PAT borrowing může být gramatikalizace nebo tzv. polysemy copying, kdy mluvčí přejdou rovnou k poslednímu kroku gramatikalizace a již existujícímu výrazu přidají nový význam (Matras/Sakkel 2007: 830). Příkladem tohoto procesu je forma zdvořilého oslovení ve slezském dialektu polštiny: ve standardní polštině se užívá třetí osoba singuláru, zatímco ve Slezsku mluvčí užívají třetí osobu plurálu, stejně jako je tomu v němčině³⁵ (Heine/Kuteva 2003: 539, 555). V případě modálních sloves s významem nutnosti se jedná o MAT borrowing, u dalších MS jde o PAT borrowing.

Při přejímání je vidět určitá asymetrie: nutnost > možnost > chtění. Sémantická kategorie nutnosti je přejímána nejčastěji: řada slovanských jazyků například převzala německé sloveso *müssen* ‚muset‘, a to jak jeho deontický, tak epistémický význam. Epistémické užití je však méně časté než ve výchozím jazyce (Wiemer/Hansen 2012: 75).

B. Hansen (2005: 227nn.) zkoumá míru vlivu němčiny na slovanské jazyky a dochází k tomu, že čím dále postupujeme od německy mluvící oblasti, tím více odlišností v modálních systémech nacházíme. Na základě pozorování 14 rysů se ukázalo, že hornolužická srbština má systém nejpodobnější němčině, což můžeme vysvětlit především tím, že její mluvčí jsou po staletí v neustálém kontaktu s němčinou a mnoho jich je bilingvních. V množství společných rysů s němčinou následuje čeština spolu s polštinou (a slovenštinou). Tyto jazyky mají:

³⁵ „In Silesia, the identification of the third person plural of the local Polish dialect (“Wasserpölnisch”) with the equivalent category in German has led to the unexpected use, completely unknown in Polish, of the third person plural for polite address [...]“

1) různá slovesa pro vyjádření silné a slabé nutnosti: *müssen – sollen, muset – mít, musieć – mieć*,

2) alespoň jedno modální/semimodální sloveso přeřazené z němčiny: *muset, musieć*,

3) gramatikalizované MS vyjadřující dovolení: *dürfen, smět, móc* (český ekvivalent není úplně gramatikalizovaný, neboť není polyfunkční),

4) sloveso s postmodálním významem ‚z doslechu‘: *sollen, mít, mieć*,

5) alespoň jedno MS slovesného původu,

6) více než polovinu MS slovesného původu,³⁶

7) alespoň jedno sloveso osobní,

V případě některých modálních sloves vzniklých pod vlivem německého systému došlo k tzv. gramatikalizaci vyvolané kontaktem (contact-induced grammaticalization). Tomuto procesu se budu podrobněji věnovat v kapitole o gramatikalizaci.

3.3 Purismus

Výsledky jazykového kontaktu s němčinou v mnohém přispěly k rozvoji češtiny, například zaplněním mezer ve slovní zásobě. S rostoucím vlivem druhého jazyka, který byl vnímán jako společensky dominantnější, přicházely také obavy o zachování češtiny: mnoho lidí se snažilo svůj jazyk bránit a zachovat ho v takové podobě, jakou považovali za příkladnou. Cílem této části práce není podat vyčerpávající historii českého purismu, ale nastínit jeho vývoj v oblastech relevantních pro tuto práci a uvést jazykové prostředky, které byly puristy nejčastěji odmítány.

Český jazykový purismus, tedy snaha kultivovat češtinu a „očistit“ ji od cizích vlivů, sahá až do doby středověku. Tak Jan Hus kárá ve svém *Výkladu viery, desatera božieho prikázanie a modlitby Páně* z roku 1412:

„Také mají se postavití [knížata, páni, rytíři, vladykové, měšťané], aby česká řeč nehynula [...]: též nynie hodni by byli mrskanie Pražané i jiní Čechové, jenž mluvie odpoly česky a odpoly německy, říekajíc: [...] *hantuch za ubrusec, šorc za zástěrku, knedlik za*

³⁶ U těchto rysů narážíme na terminologické problémy. Hansen, podobně jako další zahraniční autoři, do skupiny „modals“ řadí kromě modálních sloves také neosobní konstrukce s predikativem. Dalším rysem, který Hansen uvádí, je slovesný původ všech členů skupiny MS, což podle něj pro češtinu neplatí, protože mezi jádro prostředků vyjadřujících modalitu počítá i *třeba*.

šišku, renlik za trénožku, pancieř za krunéř, hunškop za koňský náhlavek, [...] [zvýraznění BG]“ (cit. dle Newerkla 2011: 9).

Jan Blahoslav v *Grammatice české* kritizuje také napodobování německých idiomů i syntaktických konstrukcí (Jelínek 2007: 542). V období baroka se purismus z velké části obrátil proti mezinárodním termínům, Jelínek (2007: 541) tuto dobu popisuje jako etapu „bezbřehého neologizování“. Popisu českých slovo tvorných typů se věnuje také Josef Dobrovský ve spisu *Die Bildsamkeit der slavischen Sprache an der Bildung der Substantive und Adjective in der böhmischen Sprache dargestellt* a později ve své *Zevrubné mluvnici jazyka českého*.

V době národního obrození pokračovalo počestřování terminologie, ale již tolik nedocházelo k nesystémovému tvoření slov. V mnoha případech za vzor sloužila polština a ruština, např. u slov *záměr* < *zamiar*, *slovesnost* < *slovesnost'*, nebo se z domácích slovních základů utvořila nová slova napodobením cizojazyčné (německé, latinské) předlohy. Ve slovnících z druhé poloviny 19. století se převážná část puristických neologismů neobjevila; zachovaly se ty, které vyplňovaly chybějící mezery v českém výrazivu. Další vlna intenzivního purismu přišla v poslední třetině 19. století. V české společnosti byla již vyvinutá vrstva inteligence a snahou obrozenců bylo rozvíjet češtinu ve všech sférách a dokázat, že je schopná plnit všechny komunikační funkce stejně dobře jako němčina (či lépe). Puristům vadilo, že mnoho vyjadřovacích prostředků bylo v češtině vytvořeno po vzoru němčiny, a chtěli tyto prostředky nahradit staročeskými, nářečními, slovanskými nebo nově utvořenými prvky.

Na broušení jazyka se podílela řada českých intelektuálů, ale také mnoho lidí bez lingvistického vzdělání, kteří pro svá brusičská rozhodnutí neměli dostatečné teoretické znalosti. Pravidla pro určování jazykové správnosti stanovovaly *Brusy jazyka českého* vydávané Maticí českou i *Brusy* dalších autorů (M. Hattala, J. Javůrek), vycházely také soupisy odmítaných germanismů (např. *Strážce jazyka českého* F. Mikeše z roku 1872).

Komise sestavující matiční *Brusy* považovala za měřítko správnosti spisovný jazyk z doby humanismu, byla si nicméně vědoma jazykového vývoje a nezavrhovala všechny přejímky, pokud však byly potřebné pro rozvoj češtiny:

„Než rozhojňování toto dítí se má tak, aby vnitřní a zevnitřní tvářnost jazyka, bez toho dosti volnosti dopouštějící, se nerušila. [...] Pročež komisse mnohé výrazy, vlastní i tropické, mnohé průpovědi a frase, jež vzešly z potřeb novověkých, nerozpakovala se

přijati za dobré, pokud nepřičí se povaze jazyka našeho. Běželoť jí hlavně o to, aby kazimlavy vůbec uznané, které řeč naši zbytečně hyzdí a pěkná rčení česká víc a více vytlačují, znenáhla se vyměšovaly [...].“ (Brus 1877: VIII)

Při nahrazování nežádoucích jazykových prostředků se však ukázalo, že „puristům často scházel dostatečný smysl pro vyjádření jemných významových odstínů a stylistických rozdílů, proto zůstal jejich vliv na jazykovou praxi poměrně omezený“ (Jelínek 2007: 547).

T. Berger (2008; 2013) v návaznosti na Jelínka uvádí nejčastější prostředky, které byly puristy kritizovány. V oblasti slovtvorby šlo o kompozita, např. *velkoměsto* < *Großstadt*, složené číslovky jako *jedenadvacet* místo *dvacet jedna* však puristé nechali bez povšimnutí (2008: 4). Adjektiva s předponou *bez-* považovali puristé za napodobeniny německých adjektiv se sufixem *-los*. Podle Jelínka (2007: 551) však neexistuje důvod pro omezování užívání těchto adjektiv, neboť obsahují specifické zpřesnění přívlastků, např. *bezdůvodný* < *grundlos*, *bezplatný* < *kostenlos*. Podobně se puristé stavěli také k prefixu *proti-*, ve kterém viděli napodobování německého *gegen-*. Za syntaktické germanismy byly považovány např. některé pádové vazby: *nemít peníze* mělo být nahrazeno záporovým genitivem *nemíti peněz* apod.

V oblasti modality se puristé smířili s lexikálními přejímkami (*musiti*), odmítali však epistémické užití modálních sloves, např. *Mohlo být šest hodin, V noci musila zuřiti bouře*. Za správné považovali vyjádření jistoty pomocí modálních částic: *Bylo asi šest hodin* (Jelínek 2007: 554). Kritizována byla slovesa *chtíti* a *míti* v některých svých významech. *Brusy* se zmiňují také o slovesu *potřebovati* a jeho užívání ve významu německého *brauchen* považují za chybné. Heslo *potřebovat* v *Brusech* (ve stejném znění se objevuje ve všech vydáních matičního *Brusu*, v ostatních žádné připomínky k *potřebovat* nejsou) zní následovně:

„*Potřeboval jsem na něj jen mrknouti*“ místo prostého: *jen jsem na něj mrknul*, neb: *bylo mi jen na něj mrknouti*. *Du brauchst auf den Hund nur zu pfeifen, winken* atd.; nikoli: *potřebuješ na toho psa jen hvízdnouti, kyvnouti* atd., nýbrž: *na toho psa jen hvízdni, kyvni* atd. Často také stačí slovo *třeba* s infin.: *Třeba jen na něho mrknouti*. *Třeba mu jen pokynouti* atd. [zvýraznění BG]“ (Brus 1877: 131)

Všechny příklady z *Brusu* se vztahují ke spojení *potřebovat a jen*, což odpovídá německému *brauchen nur*. To je, jak bylo řečeno výše, jediná možnost modálního užití

tohoto slovesa. O užití samotného *potřebovat* (bez *jen*) nebo o *nepotřebovat* po vzoru *nicht brauchen* se žádný *Brus* vůbec nezmiňuje.

4 Gramatikalizace

Podle NESČ je gramatikalizace „druh jazykové změny, v jejímž důsledku lexikální jednotky získávají v jistých kontextech gramatické funkce, resp. gramatické jednotky nové gramatické funkce“.³⁷ Tento proces je jednosměrný, probíhá od konkrétních významů k abstraktnějším, gramatickým funkcím (tato vlastnost gramatikalizace je nazývána unidirectionality). Byly doloženy i případy opačného průběhu procesu, tzv. degramatikalizace, ty jsou však velmi řídké. Příkladem degramatikalizace v češtině můžou být věty typu *Karla Gotta nemusím*, ve kterých modální sloveso *muset* získalo vlastnosti plnovýznamového slovesa s významem ‚nemít rád‘ (podrobněji viz Hansen/Nekula/Banášová 2011).³⁸ V počátečních fázích gramatikalizace také často dochází ke koexistenci několika významů (layering), z nichž nakonec jeden „zvítězí“ a ostatní se neprosadí (srov. Gisborne/Patten 2011: 5).

Gramatikalizované elementy prochází sémantickým posunem – jazykové formy vyjadřující konkrétní lidskou zkušenost získávají abstraktnější gramatické funkce, například označení některých částí těla získala v mnoha jazycích význam ‚určení místa‘: v angličtině *back* znamená *záda* i *vzadu* (podobnost je ostatně i v češtině). Tento proces je ve své podstatě metaforický, neboť zahrnuje posun od konkrétního fyzického objektu nebo pohybu k abstraktním pojmům prostoru, času apod. Podle Heina (2003: 586) transfer probíhá v tomto směru: osoba > objekt > aktivita > prostor > čas > kvalita (domény nalevo jsou méně abstraktní než domény napravo). Tyto změny nejsou náhlé, vede k nim série postupných přechodů, které bývají v různých jazycích stejné.

Obecným typem škály, na které posun probíhá (Hopper/Traugott 1994: 6), je např. přechod od plnovýznamového znaku (substantivum) přes gramatický element (předložka) a příklonku ke koncovce. Dalšími změnami, doloženými napříč jazyky, jsou např. posuny demonstrativum > určitý člen (např. německé *der*), sloveso > modální sloveso (např. *smět*), sloveso > auxiliár kondicionálu (např. *bych*), deontická modalita > epistémická modalita (např. *moci*), deontická modalita > auxiliár budoucího času (např. *will*), morfémy vyjadřující čas > podmínkové, příčinné, odporovací nebo přípustkové spojky (*während*, *zatímco*) (Heine 2003: 587; NESČ).

³⁷ Heslo Gramatikalizace, dostupné z <https://www.czechency.org> (poslední přístup 2. 5. 2019).

³⁸ Podle B. Hansena (2017) je degramatikalizace jedním z možných postgramatikalizačních procesů, tedy takových, kterými daný jazykový element prochází poté, co prošel gramatikalizací.

Podle Heina (2003: 579) zahrnuje gramatikalizace čtyři mechanismy, které spolu vzájemně souvisí. Každý z mechanismů se vztahuje k jiné jazykové rovině:

1) na sémantické rovině dochází k **desémantizaci** (sémantickému oslabení/vyblednutí), neboli ke ztrátě či oslabení lexikálního významu;

2) pragmatiky se týká rozšíření **extenze** pojmu, tedy zvýšení počtu kontextů, ve kterých lze danou jazykovou jednotku použít;

3) **dekategorializace** znamená ztrátu morfosyntaktických vlastností, včetně ztráty samostatnosti (klitizace, afixace);

4) fonologické roviny se dotýká **eroze** neboli fonetická redukce, ztráta fonetických vlastností (např. slovního přízvuku).

Desémantizace je výchozím mechanismem, předpokladem pro ostatní mechanismy: čím vyšší je extenze pojmu, tím méně sémantických rysů daný pojem má a tím častěji je používán. Častým užíváním pak dochází k redukci původního tvaru – jeho morfosyntaktických i fonetických rysů.

Typickým příkladem gramatikalizace je vznik anglického auxiliáru pro futurum, tzv. *will*-future: sloveso s modálním významem chtění získalo význam budoucího času a stalo se pomocným slovesem. Sloveso ztratilo svůj lexikální význam a stalo se znakem pro budoucí čas, čímž došlo k desémantizaci, následně ztratilo gramatické rysy typické pro sloveso (např. úplné paradigma nebo schopnost pasivizace), získalo pevnou pozici ve větě, ze samostatného slovesa se stalo pomocné a nakonec došlo k redukci na příklonku *'ll*, která nemůže nést slovní přízvuk (srov. např. Heine 2003: 586). To, že dojde ke gramatikalizaci, však neznamena, že původní význam lexému/konstrukce zanikne. Německé sloveso *wollen* má stejný původ jako anglické *will*, ale zachovalo si oba významy – ve většině případů vyjadřuje chtění, např. *Ich will nach Hause gehen* (chci jít domů), může však také být použito k vyjádření budoucího času, např. *Ich will hier warten, bis Ron wieder kommt* (počkám tady, dokud Ron nepřijde zpátky). Tento způsob vyjádření futura je však jen okrajový.

Podle Ch. Lehmana je gramatikalizace nadřazený proces (macro-process), který se skládá ze šesti aspektů (parametrů) v paradigmatické a syntagmatické dimenzi jazyka. Tyto parametry se projevují v dílčích procesech (micro-processes) (2015: 134nn.). Jednotlivé aspekty a procesy, ve kterých se projevují, uvedu dále:

Mezi paradigmatické parametry Lehmann zahrnuje integritu, paradigmaticitu a paradigmatickou variabilitu.

1) **Integrita** je sémantický nebo formální rys, který umožňuje odlišit znak od jiných znaků. Ztráta fonetické integrity (např. slovního přízvuku) vede k **erozi**, ztráta sémantické integrity se zpravidla označuje jako **desémantizace** (semantic bleaching).

2) Typická gramatická kategorie, např. pád, má uzavřené paradigma – obsahuje určitý počet členů. Tento aspekt je nazýván **paradigmaticita**. **Paradigmatizace** je proces integrace rysu do pevného paradigmatu.

3) **Paradigmatická variabilita** znamená možnost mluvčího vyjádřit danou kategorii pomocí jiného znaku nebo ji nevyjadřovat vůbec. Čím menší je paradigmatická variabilita, tím vyšší je stupeň **obligatorifikace** znaku (jeho přítomnost ve struktuře se stává nutnou).

Mezi syntagmatické parametry pak Lehmann řadí skopus, vázanost a syntagmatickou variabilitu.

4) **Skopus** (scope) je rozsah konstrukce, které je znak součástí. Zúžuje-li se rozsah, dochází ke **kondenzaci**.

5) **Vázanost** znaku (bondeness) určuje, jak úzce je znak spojen s jiným znakem v syntagmatu. Čím větší má znak tendenci pevně se pojit k prvku, který modifikuje, tím vyšší je míra **koalescence**.

6) **Syntagmatickou variabilitou** se rozumí volnost slovosledu. S postupem gramatikalizace dochází k **fixaci** slovosledu.

Podle Heina (2003: 588) jsou všechny Lehmannem navržené faktory kromě kondenzace následkem desémantizace.

Jednotlivé parametry a dílčí procesy mohou být analyzovány samostatně. Jakémukoli znaku může být přiřazena hodnota každého z parametrů a pomocí těchto šesti hodnot můžeme určit míru gramatikalizace daného znaku.³⁹ Abychom o určitém lexému (určité konstrukci) mohli říci, že prošel procesem gramatikalizace, nemusí všechny dílčí

³⁹ „Any sign or paradigm of signs may be assigned a value along each of the parameters, and the six figures together can be taken to characterize its degree of grammaticality.“ (Lehmann 2015: 173)

procesy proběhnout ve stejné míře. Besters-Dilger et. al. (2009: 178nn.) tak popisuje kategorii modálních sloves z hlediska jednotlivých parametrů:

MS získala nové funkce, mohou vyjadřovat více modálních významů, např. *muset* lze užít pro vyjádření deontické a epistémické modality. Došlo tedy k (částečné) desémantizaci. Besters-Dilger et. al. si všimá toho, že znaky vyjadřující tyto významy jsou v mnoha slovanských jazycích podobné a pochází ze stejného zdroje. Mezi nejčastější zdroje řadí přejímky z němčiny – slovesa *müssen* a *dürfen* – nebo slova s praslovanským původem a posesivním významem (z praslovanského **jьměti*) (2009: 180).

Systém modálních sloves má obvykle jen několik členů (jednotlivých modálních sloves) – v češtině pět včetně *chtít*, případně šest, budeme-li mezi ně v souladu s PMČ počítat i *hodlat*. Modální slovesa tak mají, vzhledem k početní velikosti skupiny, poměrně vysokou paradigmaticitu. Na druhou stranu mohou být ve slovanských jazycích jednotlivá MS (tedy jednotlivé prvky paradigmatu) nahrazena mnoha lexikálními výrazy s modálním významem (*mít možnost*, *být schopen* apod.) a mohou se spolu kombinovat, např. *Musíš se chtít zlepšit*. Tyto vlastnosti ukazují, že stupeň paradigmaticity MS je nižší než u kategorií času nebo pádu.

Modalita vyjadřovaná pomocí MS není obligatorní kategorií sloves, míra obligatorifikace je tedy nízká, podobně jako koalescence: modální slovesa ve slovanských jazycích „nevykazují tendence ke klitizaci nebo aglutinaci [...] [části konstrukce] nemusí stát přímo vedle sebe, je možné mezi ně postavit jiné prvky“⁴⁰ (Besters-Dilger et. al. 2009: 186). Např. *Petr může i přes přetrvávající zdravotní obtíže nadále studovat na policejní akademii*.

Ke kondenzaci v případě modálních sloves došlo změnou rozvití vedlejší větou na rozvití infinitivem, čímž se zmenšil rozsah konstrukce. Slovosled je fixovaný v různých jazycích v rozdílné míře, např. v polštině je pozice modálního slovesa před infinitivem plnovýznamového slovesa bezpříznaková a postverbální pozice příznaková (Besters-Dilger et. al. 2009: 187). Příznakovostí pořadí MS a infinitivu v češtině se literatura nezabývá. Korpusové vyhledávání slovesa *moci* ukázalo, že postavení MS před infinitivem je přibližně 10krát častější než po něm,⁴¹ což naznačuje, že antepozice MS je běžnější.

⁴⁰ „The Slavonic modals do not show any tendency towards cliticisation od agglutination [...] They need not be adjacent to each other, other elements can be posited between them.“ Překlad BG.

⁴¹ Dotaz v korpusu SYN2015 na anteverbální pozici modálního slovesa vyhledal 379 082 výskytů (i. p. m.: 3139,43), dotaz na postverbální pozici 36 507 výskytů (i. p. m.: 302,34), z nichž ovšem část ukazovala jiné

Podobné tendence ukazují také výsledky korpusového výzkumu slovesa (*ne*)*potřebovat* (viz dále).

Z uvedených charakteristik modálních sloves vyplývá, že MS ve slovanských jazycích prošla procesem gramatikalizace, ale zároveň si zachovala poměrně mnoho vlastností své původní kategorie.

4.1 Gramatikalizace vyvolaná kontaktem

Výchozím impulsem ke změně lexikálního významu v gramatický může být kromě vnitrojazykových podnětů také jazykový kontakt. V situacích intenzivního jazykového kontaktu mají mluvčí tendenci vyhledávat či vytvářet podobné jazykové struktury napříč jazyky (Heine/Kuteva 2003: 531). Mluvčí tak vyberou výraz z přijímacího jazyka (R), přiřadí ho k výrazu ve výchozím (modelovém) jazyce (M) a replikují na něm vznik požadovaného významu z M; dochází ke gramatikalizaci vyvolané kontaktem (contact-induced grammaticalisation – CIG). Pokud v jazyce M neexistuje určitý model pro daný proces gramatikalizace, ale tato probíhá podle obecných principů, jde o tzv. ordinary CIG. Schematicky lze proces ordinary CIG znázornit takto (Heine/Kuteva 2003: 533):

- 1) Mluvčí si všímají, že v jazyce M existuje gramatická kategorie Mx.
- 2) V jazyce R mluvčí použijí jazykový materiál dostupný v tomto jazyce a z něj vytvoří ekvivalentní kategorii Rx.
- 3) Mluvčí čerpají z univerzálních strategií gramatikalizace a vytvoří konstrukci Ry.
- 4) Ry se gramatikalizuje v Rx.

Přenos jazykových struktur mezi jazyky tedy probíhá v souladu s obecnými principy gramatikalizace (body 3 a 4), rozdílný je pouze původní impuls ke změně. Jako příklad CIG uvádí Hansen vznik významu slabé nutnosti u polského *mieć* (2005: 235). Můžeme předpokládat, že tento proces proběhl podobně také u českého *mít*. Toto sloveso s premodálním významem posesivity převzalo v češtině funkce, které v němčině vyjadřuje *sollen*. Proces CIG v tomto případě pravděpodobně proběhl takto: 1) Mluvčí češtiny si všimli, že němčina má výraz vyjadřující slabou nutnost, 2) vyvinuli ekvivalentní výraz na základě jazykového materiálu dostupného v češtině, 3) čerpali z univerzálních

jevy, např. *Nový pokus zvolit šéfa může přijít v listopadu*, časté byly výskyty *moci* a infinitivu ve dvou přísudcích, např. *Zatím takový, že se nemůžu vrátit a nemůžu tu zůstat*. U prvního dotazu výskyty ukazovaly jiné jevy jen minimálně.

gramatikalizačních strategií a u původně posesivního slovesa vytvořili význam ‚slabá povinnost‘.

Pokud v jazyce M existuje modelové schéma pro daný proces, jedná se o tzv. replica CIG. První a druhý krok procesu je stejný jako u ordinary CIG, ve třetím kroku nedochází ke gramatikalizaci na základě jejích obecných principů, ale mluvčí jazyka R replikují gramatikalizační proces pomocí formule analogie tak, jak se domnívají, že proběhl v jazyce M (Hansen 2005: 235). Příkladem je gramatikalizace tzv. absentivu v češtině (např. *byl nakupovat, byl jsem se koupat*): „1) Mluvčí č. si všimají, že mluvčí němčiny používají na vyjádření dočasné fyzické absence agentu konstrukce skládající se ze spony a infinitivní fráze; 2) Mluvčí č. vyvíjejí ekvivalentní konstrukci, přičemž používají jazykového materiálu, který mají k dispozici ve vlastním jazyce; 3) Mluvčí č. replikují gramatikalizační proces za použití formule analogie, tj. vyvíjejí novou konstrukci na základě spony *být* a infinitivu dalšího slovesa“ (NESČ⁴²).

4.2 Konstrukční gramatika ve vztahu ke gramatikalizaci

Podle definice v úvodu této kapitoly gramatikalizací prochází lexikální jednotky.⁴³ Změny se však mohou týkat i víceslovných vyjádření a jedna lexikální jednotka může být součástí několika takových komplexních výrazů. Například anglický výraz pro budoucí čas *be going to*, který se stal již kanonickou ukázkou gramatikalizace, je komplexní znak skládající se z několika lexikálních jednotek. V teorii konstrukční gramatiky (KG) je tento komplexní znak jednou konstrukcí. KG vychází z předpokladu, že jazykovou strukturu nemůžeme oddělit od jejího významu a od kontextu, ve kterém se nachází. Nabízí se otázka, jestli a do jaké míry spolu KG a teorie gramatikalizace souvisí, je-li gramatikalizace samostatný jazykový proces, nebo je-li součástí vývoje konstrukcí a může být popisována v rámci KG.

KG chápe konstrukci jako mnohorozměrnou symbolickou jednotku, která představuje dále nedělitelné propojení formy a významu nebo funkce (Fried 2013: 10). V tomto pojetí jsou konstrukcemi i jednotlivá slova. V KG jsou abstraktní gramatické struktury i konkrétní lexikální jednotky chápány jako do jisté míry schematické, ležící na škále, jejíž póly tvoří na jedné straně plně lexikálně obsazená a na druhé straně plně

⁴² Heslo Gramatikalizace (www.czechency.org, poslední přístup 5. 2. 2019)

⁴³ Podobně např. Kurylowicz: Grammaticalization „consists in the increase of the range of a morpheme advancing from a lexical to a grammatical or from a less grammatical to a more grammatical status“. Cit. dle Heine (1993: 30).

schematická konstrukce. Konstrukce jako jazykové jednotky mají svůj význam (tzv. konstrukční význam), který může být lexikální nebo idiomatický (např. *rok*, *uherský rok*), ale také abstraktnější, může označovat gramatické nebo pragmatické funkce: např. věta *Není tady zima?* má pragmatický význam nepřímé výzvy.

Podle KG nejsou gramatika a slovní zásoba dvě oddělené skupiny, ale tvoří v mysli mluvčího jeden systém. Tento systém se skládá z konstrukcí, které zaujímají určité místo na škále konkrétní–schematické a shlukují se v sítích. Bádání v KG postupuje indukční metodou: v autentických (v dnešní době převážně korpusových) datech se hledají opakující se vzorce (konstrukty), na jejichž základě se formulují adekvátní zobecnění (konstrukce) (Fried 2013: 14). Konstrukce se analyzují ze dvou hledisek: podle svých vnějších a vnitřních vlastností. „Vnitřní popis se soustřeďuje na vlastnosti jednotlivých složek dané konstrukce – z jakých konstituentů se skládá a v jakém jsou vzájemném vztahu [...] Ale protože každá konstrukce může být zároveň sama součástí jiné, složitější konstrukce, je třeba vyhodnotit a popsat její fungování z hlediska externího, tj. do jakých pozic se sama svými vlastnostmi hodí nebo nehodí a s jakými jinými konstrukcemi se může kombinovat.“ (Fried 2013: 15) Například již zmíněná konstrukce *be going to* má své vnitřní uspořádání – pomocné sloveso, bezprostředně po něm následuje sloveso *go* v gerundiu a částice *to*. Tato konstrukce však může být sama součástí jiné konstrukce vyjadřující budoucí čas, v níž se nutně bude vyskytovat s infinitivem jiného slovesa.

Teorie gramatikalizace může být přínosná především pro diachronní KG. Tyto dva přístupy se v mnohém shodují – oba zkoumají změnu a pozvolný vývoj určitých znaků/konstrukcí. Nové konstrukce vznikají hierarchicky, tzn. složitější, abstraktnější konstrukce vznikají z jednodušších. Když se zvýší frekvence užívání nějaké konstrukce, mluvčí z těchto jednotlivých užití (konstruktů) abstrahují obecnější, hierarchicky vyšší vzorec (novou konstrukci) (Gisborne/Patten 2011: 6). Tato nová konstrukce je na škále konkrétní–abstraktní blíže k abstraktnímu pólu. Podobně můžeme vnímat také gramatikalizaci: jako proces schematizace, kdy nový, gramatický význam určité konstrukce je abstraktnější než původní lexikální význam (i zde jde o pozvolný proces, pohyb na škále).

Jako příklad tohoto postupu nám mohou sloužit modální slovesa. Ta z hlediska gramatikalizace prošla typickým posunem plnovýznamové sloveso > sloveso vyjadřující modalitu (některá modální slovesa, např. *muset*, byla přejata již jako modální). Z hlediska KG gramatikalizací každého z modálních sloves vzniká nová „mikrokonstrukce“. Tím, jak

postupně více sloves získává modální význam, vzniká „mezokonstrukce“ – modální konstrukce, která v sobě zahrnuje jednotlivé „mikrokonstrukce“ (mezokonstrukce je tedy abstraktnější schéma „modální sloveso + infinitiv“). Modální konstrukce se dále rozšiřuje a vzniká auxiliární „makrokonstrukce“ (schéma „auxiliár + infinitiv“). KG se tedy nesoustředí jen na vznik jednotlivých sloves, ale zohledňuje také větší konstrukční změny, ve kterých jsou tyto menší změny (na úrovni „mikrokonstrukce“) zahrnuty (Gisborne/Patten 2011: 6).

Pokud mluvčí v modální konstrukci užije plnovýznamové sloveso namísto modálního, může toto sloveso být ostatními mluvčími hodnoceno jako modální (tzn. mluvčí rozpoznají modální charakter výpovědi) právě na základě toho, že se vyskytuje v daném typu konstrukce. Objevuje-li se toto plnovýznamové sloveso v modální konstrukci často, může dojít k jeho gramatikalizaci a ke vzniku nové „mikrokonstrukce“. Příkladem může být sloveso *potřebovat* nebo jen jeho podoba *nepotřebovat*. Tento tvar se, pravděpodobně pod vlivem dominantní němčiny, často užíval v modálních konstrukcích vyjadřujících význam ‚možnost něco neudělat‘ a mluvčí ho na základě výskytu v této konstrukci mohli začít považovat za modální. Otázce, do jaké míry se tato konstrukce v češtině uchytila, i s přihlédnutím ke ztrátě intenzivního kontaktu s němčinou, se věnuje samostatná kapitola práce.

Jak se ukazuje z uvedených srovnání, teorie gramatikalizace a KG mají mnoho společného. Otázku, zda by nebylo vhodné zařadit gramatikalizaci pod KG, se zatím nepodařilo uspokojivě odpovědět. D. Noël (2007: 194) shrnuje přístupy několika autorů ke KG i gramatikalizaci a dochází k závěru, že

„pokud se diachronní KG prosadí jako samostatná disciplína, bude mít širší záběr než teorie gramatikalizace [...] [J]edním z témat, kterými by se diachronní KG měla zabývat, je velmi obecná otázka, jak a kdy se konstrukce stanou součástí inventáře výrazových prostředků daného jazyka, zatímco teorie gramatikalizace je již specializovaná na otázku toho, jak a kdy již existující konstrukce získávají gramatickou funkci. Teorie gramatikalizace zkoumá, jak se jazykové vzorce, které získaly význam, mohou vyvíjet určitým směrem; na diachronní KG čeká úkol zdokumentovat, jak a kdy tyto vzorce svůj

význam získaly a jak se mohou vyvíjet v jiných směrech než v tom, který je předmětem teorie gramatikalizace.“⁴⁴

Podle Gisborne/Patten (2011: 8) zůstává otázka, zda by měla být teorie gramatikalizace včleněna pod KG, otevřená. Pokusy tuto otázku dále zodpovídat by však přesáhly možnosti této práce.

⁴⁴ „[I]f ever diachronic CG takes off as a veritable discipline, it will have a wider scope than GT. [...] One of the questions diachronic CG should address is the very general one of how and when constructions become part of the inventory of the means of expression available in a language, whereas GT has already specialized in the problem of how and when a subset of these acquire (more) grammatical functions. GT studies how patterns that have accumulated meaning may develop in a certain direction; it remains for diachronic CG to document how and when these patterns accumulated their meaning in the first place, and how they develop in directions other than the one that constitutes the research subject of GT.“ Překlad BG.

5 Pozice *nepotřebovat/potřebovat*

Předchozí kapitoly této práce se věnovaly teoretickému popisu modality, modálních sloves, jazykového kontaktu a gramatikalizace. Na mnoha místech jsem zmínila dílčí vlastnosti sloves *potřebovat* a *nepotřebovat*, v této kapitole podám jejich systematické shrnutí. Cílem této práce je popsat konstrukci *nepotřebovat* + infinitiv, její pozici v systému české modality a její užívání. Jedním z dílčích úkolů bude tedy určit, zda můžeme *nepotřebovat* v příslušném kontextu považovat za samostatné sloveso, nebo jde-li o tvar slovesa *potřebovat*. Na tuto otázku se pokusím odpovědět na základě zevrubné charakteristiky gramatických vlastností i výskytů obou těchto slov. Pro přehlednost popisu budu však prozatím *potřebovat* a *nepotřebovat* označovat jako slovesa, ne jako tvary.

5.1 Morfosyntaktické vlastnosti

Jednou ze základních vlastností modálních sloves je jejich polyfunkčnost, tedy schopnost vyjadřovat více modálních významů. Slovesem *potřebovat* může mluvčí vyjádřit nutnost, a to ve dvou dílčích významech:

1) Nutnost má interní příčinu: *Nepotřebuješ jinou omluvu než to, že potřebuješ slyšet lidskej hlas* (SYN2000). Věty tohoto typu mohou také vyjadřovat silnou vůli mluvčího: *A kdybys mermomocí potřebovala jít do školy, tak přijed' do té lipovské* (KSK).

2) Nutnost je určena externí příčinou: *Jenže Baník díky dosavadním ztrátám vyhrát už potřebuje* (SYN2010).

Věty s *potřebovat* mohou stát na pomezí deontické a větné modality, tedy vyjadřovat pomocí prostředků slovesné modality postoj či komunikační záměr mluvčího, který je obvykle vyjadřován prostředky jinými, např. výčitku: *Potřebuješ pořád chodit do té hospody?*

Sloveso *nepotřebovat* vyjadřuje možnost. I zde může být příčina interní: *Jednou za čas si pivo dám, ale nepotřebuji ho pít* (Diakon, 1998) a také externí: *Naši chlapci nepotřebují tak mnoho vědět jako farář* (Diakon). Věty s interní příčinou lze parafrázovat pomocí *nemám (vnitřní) potřebu...*

Věty s *nepotřebovat* mohou také vyjadřovat chtění, příp. záměr: [...] *strana, kterou nepotřebujeme blíže naznačiti* (Diakon). Tuto větu můžeme přeformulovat ve *strana, kterou nehodláme blíže naznačovat*. Tento význam však můžeme považovat za sekundární, vztahující se k pragmatické rovině výpovědi. Význam ‚není nutné‘ je naopak ve větách se

zkoumanou konstrukcí vyjádřen vždy. Velmi podobné jsou věty na pomezí modality deontické a větné, např. *Co my o takovém plánu soudíme, nepotřebujeme ani vysloviti* (Diakon), které vyjadřují postoj mluvčího a lze je parafrázovat např. pomocí částic (*Je snad jasné, co o takovém plánu soudíme*).

Potřebovat i *nepotřebovat* se velmi podobají slovesu *muset*. Jeho afirmativní tvar také vyjadřuje nutnost, negovaný tvar možnost. Rozdíl je v tom, že u *muset* je možné také epistémické užití. *Potřebovat* a *nepotřebovat* jsou tedy polyfunkční v tom, že vyjadřují několik významů deontické modality, nevyjadřují však více typů modality.

Obě slovesa mají některé z vlastností, kterými se definují modální slovesa (viz kap. 2). Od vlastních MS je odlišuje více možností doplnění: mohou být rozvíta vedlejší větou (*Nepotřebuju, aby mi někdo pomáhal*), infinitivem (*nepotřebuju pomáhat*) nebo substantivem (*potřebuju pomoc*). Stejně jako vlastní MS netvoří imperativ a při transformaci do pasivu se nemění: *Já nepotřebuji být z ničeho vysvobozen* (SYN2010). Tvoří však dějové substantivum: *Ale myslím si, že léta, nebo řekněme rovnou stáří, mi přinášejí víc skromnosti, víc nepotřeby vynikat, tedy být zajímavá [...], potřeba ušetřit energii při provozu systémů.*⁴⁵

Samostatné rozvíjení slovesa *potřebovat/nepotřebovat* a infinitivu je u obou sloves možné, např. ve větě *Náhle potřeboval utéct na okraj města*, kde *náhle* rozvíjí *potřebovat* a *na okraj města* rozvíjí infinitiv. Podobně je možná samostatná negace, dochází však ke změně významu. Negace slovesa *potřebovat* přidává konateli možnost alternativního jednání, tedy možnost činnosti vyjádřenou infinitivem nevykonat (stejně jako je tomu u slovesa *muset*): *Potřebuju pracovat // Nepotřebuju pracovat // Potřebuju nepracovat // Nepotřebuju nepracovat* (srov. kap. 2).

Z tohoto shrnutí můžeme vidět, že slovesa *potřebovat* a *nepotřebovat* mají shodné morfosyntaktické vlastnosti a že tyto vlastnosti odpovídají některým z charakteristik modálních sloves, ovšem ne natolik, abychom je mohli zařadit mezi vlastní MS. Patří více na periferii skupiny, tedy mezi plnovýznamová slovesa s modální sémantikou (jako např. sloveso *zdráhat se*). Svým významem se blíží slovesu *muset* (v mnoha případech jsou synonymní) a svými vlastnostmi jsou srovnatelná se slovesem *chtít*, které se taktéž nachází

⁴⁵ Oba příklady jsou z korpusu SYN2015. Substantivum *potřeba* patří mezi frekventovaná slova, oproti tomu *nepotřeba* se vyskytuje řídce: v korpusu je doložena 31krát, z toho 26krát ve spojení „něco je k nepotřebě“ a dvakrát jde o překlep.

na periférii skupiny modálních sloves. Shoda v morfosyntaktických charakteristikách také podporuje pojmání *nepotřebovat* jako tvaru slovesa *potřebovat*, ne jako samostatného slovesa.

5.2 Gramatikalizace

U *potřebovat* i *nepotřebovat* došlo k oslabení významu, desémantizaci: původně tato slovesa vyjadřovala význam ‚mít, pociťovat (vnitřní) potřebu‘, který se dále rozšířil i na vyjádření nutnosti dané vnějšími okolnostmi nebo na vyjádření silné vůle mluvčího. Zároveň však tato slovesa nevyjadřují více druhů modalit, jejich významy tedy nejsou tak oslabené jako u ostatních modálních sloves. Míra paradigmatické gramatikalizace je u nich také nízká, neboť je lze zaměnit za jiné výrazy (např. *je třeba*) a můžou se kombinovat s jinými modálními slovesy. Mezi slovesem a jeho doplněním můžou stát další elementy, doplnění slovesa navíc není omezené jen na infinitiv, ale může jít i o vedlejší větu nebo substantivum, což ukazuje na nízkou míru kondenzace. Slovosled není fixovaný, podobně jako u ostatních modálních sloves, korpusové výsledky nicméně naznačují tendenci k postpozici infinitivu (viz dále).

Jednotlivé parametry gramatikalizace se u konstrukcí s *potřebovat* i *nepotřebovat* objevují v různé míře. Můžeme tedy říci, že oba výrazy prošly gramatikalizací (nebo se nacházejí v procesu gramatikalizace), nejsou však natolik gramatikalizovány jako ostatní modální slovesa patřící do jádra skupiny.

5.3 Ekvivalenty *nepotřebovat* v jiných jazycích

Užití sloves s významem ‚potřebovat‘ k vyjádření nutnosti je běžné i v jiných evropských jazycích, např. ve francouzštině, italštině nebo srbochorvatštině. Užití omezené na negativní kontexty není tak časté. Konstrukce *nepotřebovat* + infinitiv se vyskytuje v několika jazycích, v každém je však na jiném stupni gramatikalizace a má jinou pozici v systému modalit daného jazyka. Např. Hansen (2005: 223) považuje *nepotřebovat* (tedy jeho ekvivalent v daném jazyce) za modální sloveso v němčině a hornolužické srbštině, za semimodální (českou terminologií bychom mohli říct za plnovýznamové s modální sémantikou) v polštině. Anglický výraz *need to / needn't* je od německé nebo polské varianty odlišný v tom, že není synonymní s *must not*, které v angličtině znamená ‚nesmět‘.

Nejvíce gramatikalizovaný je německý výraz *nicht brauchen*, který vyjadřuje deontickou i epistémickou modalitu. Výrazy v polštině a češtině epistémickou modalitu nevyjadřují. Rozdíl mezi polským a českým výrazem je pak v tom, že v polštině je

vyloučena konstrukce *potrzebować* + infinitiv, zatímco v češtině je tato konstrukce přípustná a (od 20. století) častější než *nepotřebovat* + inf. Polský výraz *nie potrzebować* se tedy zdá být více gramatikalizovaný. Je však zajímavé, že Hansen (2001: 150) při svém výzkumu našel pouze jeden výskyt *nie potrzebować* s neosobovým subjektem,⁴⁶ zatímco v češtině je takové užití běžné, což ukazuje na vyšší míru desémantizace a extenze českého výrazu (např. *Která firma by nepotřebovala plně využít svých zaměstnanců*).

⁴⁶ *Rośliny podszytu nie potrzebują wytwarzać tak mocnych i grubych gałęzi* ‚Rostliny keřového pásma v lese nepotřebují vytvářet příliš silné a hrubé větve‘ (Hansen 2001: 150).

6 *Potřebovat/nepotřebovat* v české literatuře

Česká jazykovědná literatura *potřebovat* ani *nepotřebovat* mezi vlastní modální slovesa neřadí a z teoretického hlediska se jimi téměř nezabývá. Příruční mluvnické uvádí poznámku, že sloveso *potřebovat* v indikativu se volněji hlásí k modálním výrazům s významem nezbytnosti, zvláště ve spojení s příslovci *nutně*, *nezbytně*: *Nutně si už potřeboval odpočinout* (PMČ: 539). O jiných slovesných způsobech se PMČ nezmiňuje, nicméně modální význam lze vyjádřit i kondicionálem: např. *Nutně by si potřeboval odpočinout* může vyjadřovat nezbytnost, ale také záhodnost.

Více pozornosti je těmto slovesům věnováno v cizojazyčné literatuře zabývající se jazykovým kontaktem. B. Hansen, který popisuje modální slovesa v německo-maďarsko-slovanské oblasti, řadí *potřebovat* v češtině (stejně jako *potrebovat* ve slovenštině) do skupiny semimodálních výrazů, o *nepotřebovat* se nezmiňuje (2005: 223).

Vývoji českého modálního systému v kontaktu s němčinou se věnuje Martínek (v tisku), který mimo jiné analyzuje zpracování hesla „potřebovat“ v českých slovnících. Jako základ pro empirickou část této práce jsem provedla obdobnou, podrobnější analýzu a rozšířila ji o další slovníky a o výzkum korpusových dat.⁴⁷

V českých slovnících najdeme věty s *nepotřebovat* jako příklady u hesla *potřebovat*, a to již od konce 14. století.

*Staročeský slovník*⁴⁸ uvádí, že se *potřebovat* (i jeho negované podoby) ve významu ‚mít potřebu čeho, zvl. tíživě postrádat‘ užívá mimo jiné s infinitivem slovesa pohybu:

(1) *on nepotrzebuge toho [daru mrtvý] zase vrátiti* (Žilinská kniha, 1473)

Druhý význam, který podle tohoto slovníku může konstrukce s *potřebovat* mít, je ‚žádat, požadovat co (od koho)‘:

⁴⁷ Martínek analyzuje hesla v *Příručním slovníku jazyka českého*, *Slovníku spisovného jazyka českého* a *Slovníku spisovné češtiny* a uvádí také některé příklady z korpusu KH-dopisy.

⁴⁸ Za nejstarší analyzovaný slovník jsem nejdříve zvolila PSJČ; poté, co se v Diakonu vyskytly doklady konstrukce *potřebovat* + inf. z dřívějších dob než 19. století (viz níže), jsem analyzovala také *Staročeský slovník* a doklady z lexikálního archivu *Staročeského slovníku*. Soupis pramenů je uveden v publikaci *Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratky* (1968). Za přístup k dokladům z lexikálního archivu děkuji Mgr. Š. Šimkovi.

- (2) *kak ty, když jsi žid, pítí ote mne potrebugeff* (Čtenie zimního času, počátek 15. století)⁴⁹

V lexikální kartotéce *Staročeského slovníku* se kromě příkladů uvedených ve *Staročeském slovníku* vyskytují doklady pro *potřebovat* i *nepotřebovat* (příklady 3, 4 ve významu ‚mít potřebu‘, příklad 5 pro význam ‚chtít‘):

- (3) *Ktož by pak rád chtěl brzo s moře ssiesti, ten nepotrzebuge plúti do Cypru* (Cestopis Mandevillův, počátek 15. století)
- (4) *Pakli i sjezdové, kteří z potřeb pilných wice než jednom dvakrát položiti se potřebowali* (Archiv český V, 1484)
- (5) *Jestliže by Michal potřeboval při vinobranie v kterém lisu dělati, toho mají jemu příti za jeho peníze* (Archiv český 18, 1494)

V Lexikální databázi humanistické a barokní češtiny žádný doklad uveden není.⁵⁰ Pro 16. století je jeden doklad pro *nepotřebovat* v Archivu českém z roku 1531 (příklad 6) a dva doklady pro *potřebovat* v korpusu Diakon (viz dále). Nejvíce dokladů je však v 19., 20., a 21. století.

- (6) *pakli nebude moci mé slušné podání místa mieti, nepotřebuji za to mnoho žádati, poněvadž mi na tom málo záleží [...]* (Archiv český 11, s. 76, rok 1531)

Příruční slovník jazyka českého uvádí tyto příklady excerptované z děl autorů 19. století:⁵¹

- (7)
- a. *Malice Česká nepotřebuje si na špatné účastenství stěžovati* nemusí. [Havlíček]
 - b. *To jsem už slyšel... Nepotřebujete to opakovat.* [Arbes]
 - c. *Dál už nepotřebuji povídat.* [Hálek]
 - d. *Já svoje děti dobře káru, vy mi nepotřebujete dělat kázání, na to je kněz.* [Herben]
 - e. *Nepotřebuju nic slyšet* nemusím, nechci. [Jirásek]

⁴⁹ Tento příklad je uveden na několika listcích, tyto doklady pocházejí kromě *Čtenie zimního času* (počátek 15. století) také ze *Života Krista pána* (polovina 14. století, uvedeno také v kartotéce Jana Gebauera) a ze *Čtenie knežě Benešovy* (konec 14. století).

⁵⁰ <http://madla.ujc.cas.cz/>

⁵¹ U uvedených příkladů rozepisují údaj v závorkách na celé příjmení autora zdrojového textu.

PSJČ uvádí také příklady pro *potřebovat*, a to i ve spojeních, která byla kritizována v *Brusech* (g, h, i) (srov. Purismus, kap. 3):

(8)

- f. *U Marečků ji očekával už vzkaz farářův, že s ní potřebuje hned mluvit.*
[Vachek]
- g. *Potřebuju se jen trochu nahnout stranou, abych se mu [děťátku] podíval do něho [do oka] stačí, abych se nahnul.* [Neruda]
- h. [Pes] *vám tak všemu rozumí, jen potřebuju na něho mrknout, a on již ví, co chci.* [J. K. z Radostova]
- i. *Mladý pán jen potřeboval ruku vztáhnout, a držel v ruce růžokřídle štěstí.*
[Světlá]
- j. *Nepotřeboval než na tkanici [perly] navlíkat.*

Poslední z uvedených příkladů *Brusy* kritizován nebyl, ale má stejný význam (*potřebuji jen = nepotřebuji než*).

V kartotéce lexikálního archivu je pod heslo ‚potřebovat‘ zařazeno 706 excerpt, z toho ve 49 případech jde o užití *potřebovat* + infinitiv a v 55 případech o užití *nepotřebovat* + infinitiv. Jeden excerptní lístek je zařazen pod samostatné ‚nepotřebovat‘ a je na něm taktéž konstrukce s infinitivem. Ostatní výskyty jsou především *potřebovat/nepotřebovat* + předmět v genitivu nebo akuzativu: *sprahlé oči dřevorubcovy potřebují vláhy* [Heyduk: Dřevorubec, 1882]. Část excerptovaných příkladů má význam ‚užít, využít‘ nebo ‚nechat se využít jako‘: *ale nemáme ovšem chuť, dáti se potřebovat za nástroj reakce* [Národní noviny 1849, 485, 20]. Zastoupení dokladů z 19. a 20. století shrnuje Tabulka 1:

	19. století	20. století	celkem
potřebovat + inf.	21	28	49
nepotřebovat + inf.	43	10	53 (+ 2 z konce 18. st.)

Tabulka 1: Počty nepotřebovat + inf. a potřebovat + inf. v excerptech kartotéky lexikálního archivu

Ve *Slovníku spisovného jazyka českého* zůstal jen jeden příklad pro *nepotřebovat*:

- (9) *dál už nepotřebuješ povídat nemusíš*

Podobně zde najdeme méně příkladů pro konstrukci s *potřebovat*, mezi nimi i *Brusem* kritizované případy (m.):

(10)

k. *potřebuje si odpočinout*

l. *potřebuje být sama*

m. *potřebuje jen mrknout, a já už vím, co chce stačí, když jen mrkne*

Ve *Slovníku spisovné češtiny* se konstrukce s *nepotřebovat* nevyskytuje vůbec. *Potřebovat* + infinitiv je zde zastoupeno příkladem *potřebovat si odpočinout*, zajímavá je změna užití z *věc potřebuje důkladného uvážení* (SSJČ) na *věc potřebuje důkladně uvážit* (SSČ). Tato změna může být motivována ústupem užívání genitivních vazeb nebo také určitým zvýšením frekvence konstrukce *potřebovat* + inf.

Ze slovníkového zpracování se může zdát, že došlo k ústupu konstrukce (k podobnému závěru dochází také Martínek (v tisku, s. 9)). Výsledky korpusové analýzy však toto tvrzení vyvrací (srov. dále).

7 Korpusový výzkum

Excerptní listky lexikálního archivu a doklady v českých slovnících naznačují určitou tendenci v užívání konstrukcí *potřebovat* + infinitiv a *nepotřebovat* + infinitiv: z výsledků se zdá, že se konstrukce v 19. a začátkem 20. století užívaly, ale postupně došlo k jejich ústupu. Excerpta také naznačují, že se v 19. století *nepotřebovat* + inf. užívalo více než *potřebovat* + inf. a že se tento poměr ve 20. století obrátil. Abych tyto tendence ověřila na větším množství dat z více zdrojů, provedla jsem korpusový výzkum.

Z dostupných korpusů jsem zvolila Diakon pro vývoj v 19. a 20. století a SYN2000, SYN2005, SYN2010 a SYN2015 pro 20. a 21. století. Diachronní korpus Diakon jsem namísto Diakorpu zvolila pro jeho větší rozsah. Zdrojem dat v těchto korpusech jsou veřejné texty (beletrie a převážně publicistika). Pro zastoupení širšího spektra textů jsem dále použila korpusy korespondence Karla Havlíčka (KH-dopisy) a korpus soukromé korespondence (KSK), jejichž styl se více blíží mluvenému jazyku.

Při práci s jazykovými korpusy narážíme na několik úskalí. Texty v Diakonu zčásti nejsou zkorigované, což může působit potíže např. při výzkumu variant, nicméně na výzkum v této práci zkorigovanost textů nemá vliv. Zastoupení textů v Diakonu není vyvážené (nejedná se o reprezentativní korpus) jak z hlediska stylového rozvrstvení, tak z hlediska časového. Zahrnuty jsou v různých objemech texty od 14. století po publicistiku z let 1991 až 2009. Z tohoto důvodu není možné na základě počtu výskytů v jednotlivých staletích vyvodit přesnější závěry o frekvenci užívání zkoumaných konstrukcí, můžeme pouze sledovat tendence k nárůstu/ústupu. Stejně nelze usuzovat, v jakých typech textů se konstrukce užívaly nejvíce. Částečné srovnání je možné jen v rámci publicistiky 20. a začátku 21. století, kde je velké množství výskytů. Můžeme však sledovat poměr užívání konstrukcí *nepotřebovat* + infinitiv a *potřebovat* + infinitiv, a to i v rámci jednotlivých časových období. Diakon není lemmatizovaný ani označkový, možnosti zadávání dotazů jsou tedy značně omezené. Analýza výsledků je z velké části založena na ruční anotaci odpovídajících řádek konkordance, což s sebou kromě časové náročnosti přináší také riziko chybovosti ve výběru.

Korpusy KH-dopisy a KSK jsou rozsahově mnohem menší než Diakon a korpusy řady SYN, KH-dopisy je navíc omezený na několik málo autorů. Analýza konkordance z těchto korpusů může tedy sloužit k doložení konstrukce v dalším žánru a ke zkoumání poměru užívání konstrukcí *nepotřebovat* + infinitiv a *potřebovat* + infinitiv.

Korpusy řady SYN jsou referenční a reprezentativní, mají přibližně stejný rozsah, a výsledky je tedy možné mezi jednotlivými verzemi porovnávat.

7.1 Vyhledávání

V neznačkovaných korpusech, tedy v Diakonu a korespondenčních korpusech, jsem použila následující CQL dotazy:

```
[word="potřeb.+"], v Diakonu [word="potř[eě]b.+"]
```

```
[word="nepotřeb.+"], v Diakonu [word="nepotř[eě]b.+"]
```

Těmito dotazy jsem vyhledávala všechna slova obsahující řetězec znaků „potřeb“, resp. „nepotřeb“ i s přehlasovanou formou, seřadila je chronologicky a z výsledků ručně vybírala tvary slovesa *potřebovat*, resp. *nepotřebovat* pojící se s infinitivem.

Ve značkovaných korpusech jsem pak vyhledala celou konstrukci *potřebovat/nepotřebovat* + inf., a to samostatně pro slovosledy „sloveso, infinitiv“ a „infinitiv, sloveso“. Použila jsem následující dotazy:

```
[lemma="potřebovat" & word="po.*" & word!="potřebovat"] [word!=","]{0,4}  
[pos="V" & tag=".f.*"] within <s/>
```

```
[pos="V" & tag=".f.*"][word!=","]{0,4} [lemma="potřebovat" & word="po.*" &  
word!="potřebovat"] within <s/>
```

```
[lemma="potřebovat" & word="nepotřeb.*" ] [word!=","]{0,4} [pos="V" &  
tag=".f.*"] within <s/>
```

```
[pos="V" & tag=".f.*"] [word!=","]{0,4} [lemma="potřebovat" &  
word="nepotřeb.+"] within <s/>
```

Tento způsob se ukázal jako nejefektivnější, výsledky přesto obsahovaly jiné jevy než požadovaný. Nejčastěji šlo o řetězec slov obsahující infinitiv, který nerozvíjel *potřebovat/nepotřebovat*, např. *Já odpočinek nepotřebuji a ty budeš myslím odpočítat lépe, až si pohovoříme.*

7.1.1 Diakon

Abych zachovala rozdělení na 19. a 20. století, podle kterého jsem dělila doklady z lexikálního archivu, určila jsem původně časové období pro vyhledávání v Diakonu od prvního výskytu po rok 2000. Výskyty z 20. století jsem později rozdělila na ty do roku 1989 a v rozmezí let 1990–2000, a to z toho důvodu, že zdrojové texty mladší než z r. 1989

jsou pouze publicistické a jsou zastoupeny ve větším objemu než texty starší, což znamená skokový nárůst počtu dokladů po roce 1990 (ze kterého nelze vyvodit rapidní rozšíření konstrukcí). Vzhledem k tomu, že texty z 90. let 20. století jsou obsaženy i v korpusu SYN2000, který je na rozdíl od Diakonu reprezentativní, považuji za příhodnější omezit se při zkoumání hledaných konstrukcí v Diakonu na doklady do roku 1989. V Tabulce 2 pro srovnání uvádím i počty dokladů z let 1990–2000, pro všechny další analýzy užívám doklady do roku 1989.

První výskyt konstrukce *potřebovat* + infinitiv je ze 14. století, jeden doklad pochází z 15., dva ze 16. století. Konstrukce *nepotřebovat* + infinitiv se objevuje později, až na začátku 19. století:

- (11) *Pospěš jíti do Jeruzalema, neboť někteří z bratří tebe tu pilně čakajíc, s tebu mluviti potřebují* (Pasionál Muzejní, 1375)
- (12) *Potom potřebovali sú jmieti krále, i dal jim jest buoh Saula* (Bible Olomoucká, 1417)
- (13) *A protož vám k víře a z zvláštni tajnosti i to zjeviti musíme, že by nám daleko méně obtížné bylo, kdyby v těch zemích loupeže [...] přetrženi byly, nežli by pití zastaveno býti mělo, a to z té příčiny, že skrze samé pití, netoliko loupeže, ale i také mnohá [...] slibování a i přísných přikázání jeho přicházejí, aniž také při dotčených pitelích, tak mnoho práce a starosti míti potřebujem.* (Hanuš ze Švorcperku: Noviny nové o Turku a o Budínu, 1538)
- (14) *Nebo měvše býti v tak dlouhém času mistrí, opět potřebujete učeni býti prvním počátkům výmluvností Božích* (Bible kralická, 1594)
- (15) *Náš chlapci nepotřebují tak mnoho vědět jako farář* (Kramerius: Dobrá rada v potřebě anebo: Vypsání života Davida Opatrného, 1803)

Následují doklady z 19. a 20. století. Výsledky naznačují stejnou tendenci, jakou jsme pozorovali u lexikálního archivu: v 19. století nacházíme více dokladů pro konstrukci *nepotřebovat* + inf., ve 20. století naopak pro *potřebovat* + inf.

Velká část dokladů pochází z publicistických textů. V 19. století se jedná především o články z *Národních novin* a časopisu *Slovan* z let 1848–1850, jejichž autorem je Karel Havlíček. V první polovině 20. století pochází naprostá většina výskytů z díla Karla Čapka, od 50. let převažuje *Rudé právo* a zápisy ze schůzí Národního shromáždění, od r. 1990 jsou doklady výhradně z publicistických textů. Jak již bylo řečeno výše, to, že doklady z 20.

století pocházejí převážně z publicistiky, odpovídá více rozložení textů v Diakonu než hypotéze, že se zkoumané konstrukce užívaly nejvíce v tomto žánru.

Zajímavým se jeví také srovnání počtu výskytů pro jednotlivé konstrukce, sledujeme-li období až do roku 2000: *potřebovat* + inf. je v 19. století doloženo 9krát, ve 20. století oproti tomu 1025krát. U *nepotřebovat* + inf. není dokladů tolik, v 19. století 52 a ve 20. století 193. Tyto řádové rozdíly ve frekvencích však zmizí, omezíme-li (z důvodů uvedených výše) výběr dokladů z 20. století na doklady do roku 1989: pro *potřebovat* + infinitiv pak zůstane 201 výskytů, pro *nepotřebovat* + infinitiv 49. Stále je však patrný rozdíl v poměrech výskytů obou konstrukcí – v 19. století je častější *nepotřebovat* + inf., ve 20. století naopak *potřebovat* + inf.

V Tabulce 2 jsou shrnuty počty výskytů obou konstrukcí v Diakonu, odděleně pro vymezená období včetně publicistiky z let 1989 až 2000, v Tabulce 3 jsou uvedeny výskyty do roku 1989.

	do r. 1800		19. stol.		1900–1989		1989–2000	
	počet	i. p. m.	počet	i. p. m.	počet	i. p. m.	počet	i. p. m.
<i>potřebovat</i> + inf	4	0,03	9	0,06	201	1,38	824	5,67
<i>nepotřebovat</i> + inf	0	0	52	0,36	49	0,34	144	0,99

Tabulka 2: *Potřebovat* + inf. a *nepotřebovat* + inf. v korpusu Diakon do roku 2000

	do r. 1800		19. stol.		1900–1989		celkem	
	počet	i. p. m.	počet	i. p. m.	počet	i. p. m.	počet	i. p. m.
<i>potřebovat</i> + inf	4	0,03	9	0,06	201	1,38	214	1,47
<i>nepotřebovat</i> + inf	0	0	52	0,36	49	0,34	101	0,7

Tabulka 3: *Potřebovat* + inf. a *nepotřebovat* + inf. v korpusu Diakon do roku 1989

7.1.2 Korpusy korespondence

Celkový rozsah korpusu KH-dopisy je 622 tisíc pozic. Korpus obsahuje dopisy, jejichž autorem nebo adresátem (i nepřímým) je Karel Havlíček a které jsou psány více jazyky. Konstrukce *potřebovat/nepotřebovat* + infinitiv se vyskytují u pěti autorů.

Korpus KSK obsahuje texty z 20. století pocházející od mnoha různých autorů, jeho celkový rozsah je 943 tisíc pozic. Počty výskytů konstrukcí v obou korpusech jsem shrnula do jedné tabulky (Tabulka 4), abych zachovala rozdělení podle století.

	KH-dopisy (19. století)	i. p. m.	KSK (20. století)	i. p. m.
potřebovat + inf	2	3,22	94	99,73
nepotřebovat + inf	16	25,73	3	3,18

Tabulka 4: Potřebovat + inf. a nepotřebovat + inf. v korpusech KH-dopisy a KSK

I v těchto korpusech sledujeme v 19. století častější výskyt konstrukce *nepotřebovat* + infinitiv a ve 20. století naopak častější výskyt konstrukce *potřebovat* + infinitiv.

7.1.3 Korpusy řady SYN

U výsledků v jednotlivých korpusech SYN můžeme vidět podobnou situaci jako v Diakonu a korpusech korespondence: ve 20. (a 21.) století je konstrukce *potřebovat* + infinitiv častější než konstrukce s *nepotřebovat*. Četnost výskytů *potřebovat* + inf. roste, mezi verzemi SYN2000 a SYN2015 se četnost v i. p. m. zvýšila téměř dvojnásobně z 34,12 na 64,13 u slovosledu „*potřebovat*, infinitiv“. U slovosledu „infinitiv, *potřebovat*“ se četnost zvýšila z i. p. m. 0,39 v SYN2000 na 0,56 v SYN2015.

Výskytů konstrukce *nepotřebovat* + inf. je řádově méně, jejich četnost ale také stoupá: z 3,45 i. p. m. na 6,47 pro slovosled „*nepotřebovat*, infinitiv“, u opačného slovosledu je rozdíl mezi SYN2000 a SYN2015 více než dvojnásobný: z 0,4 na 1,09 i. p. m. Počty výskytů v jednotlivých verzích korpusu SYN jsou shrnuty v Tabulce 5, výskyt v i. p. m. v Tabulce 6.⁵²

Na výsledcích z korpusů SYN můžeme sledovat poměrně plynulý nárůst frekvence obou konstrukcí, a to jak u infinitivu v antepozici, tak u méně obvyklého slovosledu s infinitivem v postpozici (podrobněji ke slovosledu viz níže). Tento stav znázorňují grafy 1 a 2 (pro doklady v i. p. m.).

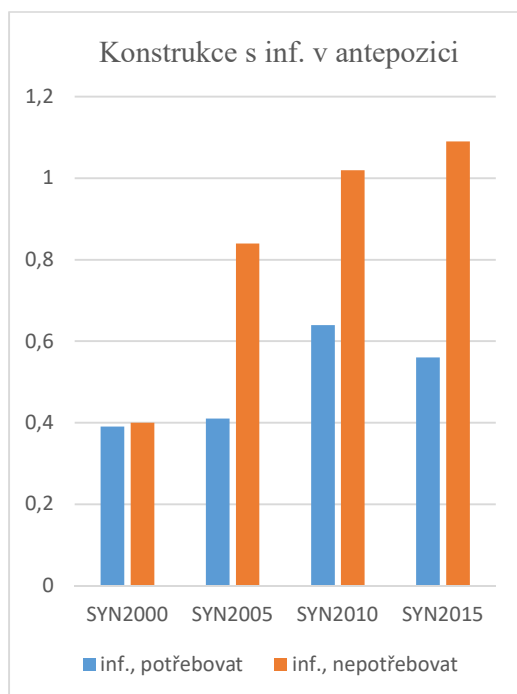
⁵² U konstrukce *nepotřebovat* + infinitiv se jedná o počty dokladů po ruční kontrole vyhledaných dokladů. U konstrukce *potřebovat* + infinitiv jsem prováděla pouze kontrolu vzorků o rozsahu 250 dokladů, hodnoty i. p. m. tak jsou pro celkový výskyt konstrukce pravděpodobně mírně nižší.

	SYN2000	SYN2005	SYN2010	SYN2015
potřebovat, inf.	4126	5354	7029	7744
inf., potřebovat	47	50	78	68
nepotřebovat, inf.	417	616	624	781
inf., nepotřebovat	48	103	124	132

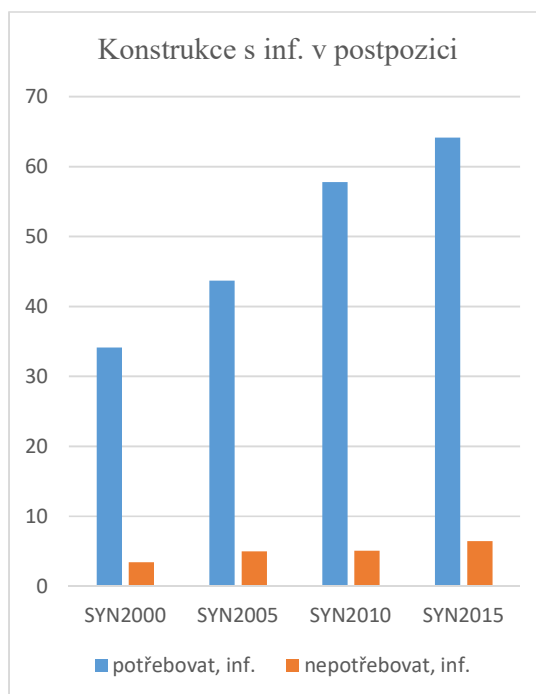
Tabulka 5: Počty výskytů obou konstrukcí v korpusech řady SYN

	SYN2000	SYN2005	SYN2010	SYN2015
potřebovat, inf.	34,12	43,73	57,77	64,13
inf., potřebovat	0,39	0,41	0,64	0,56
nepotřebovat, inf.	3,45	5,03	5,13	6,47
inf., nepotřebovat	0,4	0,84	1,02	1,09

Tabulka 6: Výskyty obou konstrukcí v korpusech řady SYN v i. p. m.

Graf 1: Frekvence obou konstrukcí pro antepozici inf. Výsledky v i. p. m.

Graf 2: Frekvence obou konstrukcí pro postpozici inf. Výsledky v i. p. m.

Ve všech zkoumaných korpusech se prokázalo, že frekvence konstrukce *nepotřebovat* + infinitiv narůstá, stejně jako u konstrukce *potřebovat* + infinitiv. Tyto výsledky tak ukazují opačný vývoj, než který naznačovalo slovníkové zpracování hesla *potřebovat*, ze kterého se zdálo, že užívání konstrukcí ustupuje.

7.2 Slovosled

Slovosled české věty je do značné míry volný, mění se také v závislosti na aktuálním větěném členění. Výsledky vyhledávání ukazují, že ve všech korpusech je častější slovosled „*potřebovat/nepotřebovat*, infinitiv“, tedy postpozice infinitivu. V Diakonu se u konstrukcí s *nepotřebovat* antepozice infinitivu objevuje 6krát, v případě *potřebovat* + inf. je ve všech případech infinitiv v postpozici, stejně jako v korespondenčních korpusech.

V korpusech SYN jsou v počtu výskytů pro různé slovosledy také značné rozdíly, které lze pozorovat již v grafech uvedených výše. Následující tabulky ukazují frekvence obou konstrukcí, odděleně pro dva slovosledy, kde infinitiv je vůči *potřebovat/nepotřebovat* v antepozici a v postpozici. V Tabulce 7 jsou uvedeny výsledky pro konstrukci s *potřebovat*, v Tabulce 8 pro konstrukci s *nepotřebovat*. Výsledky jsou v i. p. m.

Potřebovat:

	SYN20000	SYN2005	SYN2010	SYN2015
potřebovat, inf.	34,12	43,73	57,77	64,13
inf., potřebovat	0,39	0,41	0,64	0,56

Tabulka 7: Četnost konstrukce *potřebovat* + inf. s infinitivem v antepozici a postpozici

Nepotřebovat:

	SYN2000	SYN2005	SYN2010	SYN2015
nepotřebovat, inf.	3,56	5,1	5,28	6,65
inf., nepotřebovat	0,4	0,84	1,02	1,09

Tabulka 8: Četnost konstrukce *nepotřebovat* + inf. s infinitivem v antepozici a postpozici

U obou konstrukcí je častější slovosled, ve kterém infinitiv stojí za *potřebovat/nepotřebovat*. Ve všech případech také dochází k nárůstu četnosti výskytů, s výjimkou slovosledu inf., *potřebovat*, kde se v korpusu SYN2015 počet výskytů mírně snížil. Zajímavé je, že dokladů s antepozicí infinitivu je v korpusu SYN2000 početně přibližně stejně u konstrukce s *potřebovat* i *nepotřebovat*, ačkoli celkový počet dokladů je u konstrukce s *potřebovat* řádově vyšší (tisíce oproti stovkám u *nepotřebovat*).

Infinitiv v antepozici je často ovlivněn aktuálním větěným členěním a vyskytuje se ve větách a souvětích, ve kterých autor usiluje o vyjádření kontrastu dvou dějů:

- (16) *Viděl jsem ty fotografie – další vidět nepotřebuju!* (SYN2015)
 (17) *Nemusela by mu nic vysvětlovat, ví všechno, co vědět potřebuje.* (SYN2015)
 (18) [...] *naladění a utlumení podvozku se inženýrům povedlo. Zlepšit by však potřebovalo řízení.* (SYN2015)

7.2.1 *Potřebovat + jen/jenom + infinitiv*

Jak bylo řečeno v předchozích kapitolách, v němčině se sloveso *brauchen* v modálním významu může vyskytovat jen ve spojení s částicí ‚jen‘. U české konstrukce toto omezení neplatí, objevují se konstrukce s *jen/jenom* i bez nich.⁵³

V Diakonu se *potřebovat + jen + infinitiv* vyskytuje 4krát (i. p. m. 0,03), třikrát jde o doklady z 19. století. Ve dvou případech je slovosled ‚*jen, potřebovat, infinitiv*‘ (příklad 19), jednou ‚*jen, infinitiv, potřebovat*‘ (20) a jednou ‚*potřebovat, jen, infinitiv*‘ (21).

- (19) *Nebylo to vždy tak jako nyní, že člověk jen potřebuje škrtnouti a má oheň.*
 (20) [...] *by vlastně veliký počet utiskovaných jen vůli svou důrazně projevit potřeboval.*
 (21) [...] *by se přece na první pohled zdáti muselo, že potřebuje tato nesmírně četná strana jen slovo promluvit.*

Spojení *potřebovat + jenom* se v Diakonu vyskytuje dvakrát (i. p. m. 0,01), jednou ve slovosledu ‚*potřebovat, jenom, infinitiv*‘ a jednou ‚*jenom, potřebovat, infinitiv*‘. Infinitiv je zde tedy v obou případech v postpozici. Oba doklady jsou ze 20. století.

Počet dokladů z Diakonu je příliš malý na to, aby z nich bylo možné vyvodit jiné závěry kromě potvrzení užití tohoto spojení, v korpusu současné češtiny je dokladů více. Pro vyhledávání jsem zvolila nejnovější SYN2015 a vyhledávala pomocí následujících dotazů:

```
(meet [lemma="(?)potřebovat"] [lemma="(?)jenom"] -5 5) within <s/>
```

```
(meet [lemma="(?)potřebovat"] [lemma="(?)jen"] -5 5) within <s/>
```

Výsledky těchto dotazů jsem pomocí pozitivního filtru zúžila na ty, které obsahují konstrukci s infinitivem. Výskytů s *jenom* je 63 (i. p. m. 0,52), z toho většina (34 dokladů) má slovosled ‚*jenom, potřebovat, infinitiv*‘. V jednom případě jde o vyjádření kontrastu:

⁵³ V Diakonu je také jeden doklad pro užití konstrukce s výrazem *pouze* ve stejném významu: *Tento potok ukazoval zbloudilé dívce cestu k pile; potřebovala pouze sledovati jeho tok.* Konstrukce spolu s výrazem *toliko* doložena není.

(22) *Oni štěstí nepotřebují, jenom potřebují nemít vyloženě smůlu.*

Výskytů s *jen* je 182 (i. p. m. 1,51). Vzájemnou pozici *potřebovat, jen* a infinitivu jsem zde určovala na základě vzdálenosti infinitivu od tvaru *potřebovat*, a to jestli se vyskytuje na pozici R1, R2 nebo R3. Nejčastější je pozice R1. Na té se infinitiv vyskytuje 88krát, a z toho v 83 případech je *jen* na pozici L1. Nejčastějším slovosledem se tedy zdá být „*jen, potřebovat, infinitiv*“:

(23) *Tvrdí, že jen potřebujou zjistit svoje genetické dispozice, sklony k dědičným chorobám.*

Pokud je infinitiv na R2 (47 případů), nejčastěji mezi ním a slovesem *potřebovat* stojí *jen*:

(24) *Pro profesní příklad se potřebujeme jen obrátit ke komerčním chovatelům dojných krav.*

Na pozici R3 je infinitiv také ve 47 případech, mezi *potřebovat* a infinitiv vstupují různá slova, avšak nejčastěji, v 16 případech, jde o řetězec „*potřebovat, zájmeno/zvratný morfém se, jen, infinitiv*“:

(25) *Potřebuju se jen vyspat.*

(26) *Potřebovali mu jen zkonfiskovat ordinaci [...]*

Z těchto výsledků se ukazuje, že konstrukce *potřebovat + jen + infinitiv* po vzoru německého *brauchen + nur + infinitiv* se užívá i v češtině, ačkoli její frekvence je poměrně nízká, a to jak v diachronním, tak synchronním korpusu. Vliv na užívání mohly mít snahy puristů, kteří usilovali o nahrazení přesně této konstrukce. Je možné, že mluvčí místo ní používali jiné formulace, zatímco konstrukce *potřebovat + infinitiv* (bez částice) tolik kritizována nebyla, a mluvčí tak neměli důvod ji nepoužívat. Početní rozdíly v dokladech obou konstrukcí jsou však příliš malé na to, abychom vyvodili přesnější závěry: z dokladů pocházejících z 19 století tři obsahují částici *jen*, částice *jenom* se v konstrukci objevuje až ve 20. století. Ukazuje se však, že nejčastějším slovosledem u této konstrukce je „*jenom/jen, potřebovat, infinitiv*“.⁵⁴

⁵⁴ Stejný dotaz jsem použila také pro vyhledání konstrukce spolu s výrazem *pouze*. Toto spojení je doloženo 15krát, z toho ve třech případech stojí *pouze* před *potřebovat*, ve všech případech je infinitiv v postpozici. Nejčastější slovosled je zde tedy „*potřebovat, pouze, infinitiv*“. Konstrukce spolu s výrazem *toliko* nejsou doloženy stejně jako v Diakonu.

7.3 Bližší charakteristika konstrukce *nepotřebovat* + infinitiv

Předchozí část práce zkoumala, jak se měnila četnost výskytů obou konstrukcí od začátku 19. století do současnosti a jaké zvláštnosti ve slovosledu se u těchto konstrukcí objevují. Bylo třeba zaměřit se na obě konstrukce rovnocenně, abychom mohli určit poměr, ve kterém se užívaly, která z nich je nyní častější apod. Následující část práce se již bude blíže věnovat konstrukci *nepotřebovat* + infinitiv a popisu jejích dalších vlastností, zejména modálními významům, které může vyjadřovat, a vlastnostem podmětu, se kterým se pojí.

Budu analyzovat všechny výskyty ve všech užitých korpusech, hlavní pozornost bude soustředěna na Diakon a korpuse SYN. Pro srovnání analyzuji také výsledky pro konstrukci *s potřebovat*. U té je však výskytů v jednotlivých synchronních korpusech několik tisíc, proto se zde omezím na náhodné vzorky o velikosti 250 dokladů (kromě korpusů, kde je dokladů méně než 250, ty analyzuji všechny).

7.3.1 Modální významy

Výše jsem rozdělila několik modálních významů, které může konstrukce *nepotřebovat* + infinitiv vyjadřovat (viz kap. 5.1). Výsledky korpusového vyhledávání dokazují, že se tato konstrukce skutečně užívá pro vyjádření všech těchto významů: pro možnost, a to s interní (příklad 27) i s externí příčinou (28), pro pragmatický význam ‚chtění‘ (29) a pro vyjádření postoje či záměru mluvčího (30).⁵⁵

(27) *Dělám denně tři směny, nepotřebuju spát a všichni po mně touží.* (SYN2015)

(28) *Jenomže Herckmanns nepotřeboval vraždit pro peníze, jeho otec byl velmi bohatý.* (SYN2015)

(29) *„Ale já jsem nic vědět nepotřeboval!“ rozkřikl se rozzuřeně. „Copak ti nedochází, cos provedla?“* (SYN2015)

(30) *On to byl, kdo nepřišel, proč bych mu měla volat já? A ponižovat se! Přece nepotřebuju prosit o omluvu.* (SYN2010)

Obecně lze rozpoznat několik opakujících se výrazů, u nichž je jeden z významů jediný či častější. V případě vyjádření tělesných funkcí a procesů se jedná o možnost s interní příčinou:

(31) *Patřila k těm, kteří nepotřebují jíst ani spát, a tak jednoduše putovala ve dne v noci.* (SYN2015)

⁵⁵ Při určování těchto významů jde často o sporné případy, ve kterých je důležitý kontext.

(32) *Močový měchýř ženy má větší obsah, a proto žena nepotřebuje tak často močit jako muž [...]* (Diakon)

(33) *Ale zdálo se, že dýchat ani nepotřebuje.* (SYN2000)

U spojení *nepotřebuji pomoci/pomoci* je příčina také interní:

(34) *Šel za mámou, aby se jí zeptal, zda nepotřebuje s něčím pomoci.* (SYN2000)

(35) *Zástupce Sunu bude poté v průběhu zkušebního období uživatele osobně kontaktovat, aby se přesvědčil [...] zda nepotřebuje pomoci se zajištěním úspěšného testování.* (SYN2010)

Pokud je ve větě morfém *se/si*, který se pojí se slovesem v infinitivu, jedná se často o interní podnět. Častá je zde fráze „někdo si nepotřebuje něco/nic dokazovat“ (zde je *si* předmět):

(36) *Pak oceníte empatickou kolegyni, která umí přihrát a nepotřebuje si nic dokazovat.* (SYN2015)

(37) *Nejsem nedotknutelný, jsem nedotýkaný, nepotřebuju se nikoho dotýkat, a přesto jsem s ním.* (SYN2015)

Objevují se však i věty se zvrtným morfémem, u nichž je podnět externí:

(38) *Kdybych věděla všechno, nepotřebovala bych se s vámi setkat.* (SYN2015)

Vnitřní příčina je častá také u sloves smyslového vnímání:

(39) *U novorozence nebo batolete nic nepoznáme, protože malé dítě nepotřebuje vidět ostře do dálky.* (SYN2015)

Doklady vyjadřující jednotlivé modální významy jsou shrnuty v tabulkách 9 a 10. V Tabulce 9 uvádím počty dokladů a v Tabulce 10 jejich podíl (v procentech) na celkovém počtu výskytů v daném korpusu.

	Diakon (do r. 1989)	KH- dopisy	SYN2000	SYN2005	SYN2010	SYN2015	KSK
možnost – interní	28	2	131	147	247	419	3
možnost – externí	66	10	330	561	486	477	0
„nechtít“	0	0	4	8	9	14	0

záměr/postoj	7	4	0	3	6	3	0
--------------	---	---	---	---	---	---	---

Tabulka 9: Počty dokladů pro jednotlivé modální významy

	Diakon (do r. 1989)	KH- dopisy	SYN2000	SYN2005	SYN2010	SYN2015	KSK
možnost – interní	27,7	12,5	28,1	20,5	33	45,9	100
možnost – externí	65,4	62,5	71	78	65	52,3	0
„nechtít“	0	0	0,9	1,1	1,2	1,5	0
záměr/postoj	6,9	25	0	0,4	0,8	0,3	0

Tabulka 10: Procentuální zastoupení jednotlivých modálních významů

Korpusy korespondence mají jen několik málo dokladů, a je tak obtížné z nich vyvozovat závěry. U ostatních korpusů můžeme sledovat, že význam možnosti s externím podnětem je zastoupen v nadpoloviční většině dokladů. Sekundární význam „nechtít“ je zastoupen jen okrajově, nejvíce v 1,5 procentu výskytů. Podobně málo je s výjimkou korpusů Diakon a KH-dopisy zastoupena větná modalita vyjádřená prostředky modality slovesné. U KH-dopisy je častější výskyt dán textovým žánrem – v osobních dopisech autor často vyjadřuje svůj postoj či záměr.

Je třeba upozornit na skutečnost, že významové rozdíly jsou často jemné a mnoho případů je sporných. Jejich zařazení, především mezi interní nebo externí příčinu a případy na pomezí větné a slovesné modality, závisí na kontextu a může se lišit podle citu anotátora. Zařazení do skupiny jednotlivých významů probíhalo především na základě bezprostředního kontextu konstrukce.

7.3.2 Podmět

B. Hansen (2001) našel pro polskou konstrukci s *nie potrzebować* jen jeden doklad, ve kterém se konstrukce pojí s neosobovým podmětem (viz výše.) V češtině je užití neosobového podmětu s konstrukcí *nepotřebovat* + infinitiv běžnější. Podmětem může být např. jídlo (příklad 40), zvíře (41), rostlina (42), část těla (43), předmět (44), stát (45), instituce (46), abstraktum (47).

- (40) *Těsta s přídavkem kakaa nebo karobu se v mikrovlnné troubě pečou snadno, protože nepotřebují zhnědnout.* (SYN2000)
- (41) *Želvy si nepotřebují napomáhat jazykem, protože orgán ústí přímo do nosních cest a vzduch se k němu dostává při dýchání.* (SYN2000)
- (42) *[R]ostliny v zahradě zalévat nepotřebují, pokud používáme organická hnojiva, která zvyšují schopnost půdy zadržet vodu.* (SYN2005)
- (43) *A ten tatík – nohy už prý nechtějí choditi, ale ruce přece nepotřebují zaháletí.*
(Diakon)
- (44) *My víme, že panáček z hadrů a pilin se nepotřebuje chodit vyčurávat, a že to ani udělat nemůže.* (SYN2000)
- (45) *Sovětský svaz nepotřebuje provést žádnou podobnou zákonnou úpravu pro vyšší stupeň autority [...]* (Diakon)
- (46) *ZUŠ si prostě žáky nepotřebuje udržet a prakticky není závislá na tom, aby dítě, které školu začne navštěvovat, ji také ukončilo.* (SYN2000)
- (47) *Jeho charisma se nepotřebuje opírat o berličku pláště a klobouku.* (SYN2010)

Tato konstrukce je široce kolokabilní: pro její použití tedy v češtině nejsou omezení v tom, jaký význam má mít podmět, se kterým se pojí. Můžeme říci, že sloveso *nepotřebovat* je v tomto užití částečně desémantizované – možnosti jeho použití jsou široké a nejsou omezené na určité sémantické vlastnosti jeho doplnění. Zároveň si však toto sloveso stále zachovává rysy svého původního významu ‚potřeba‘.

Z korpusových výsledků nicméně vyplývá, že ačkoli se konstrukce vyskytuje s neosobovými podměty, častější je užití s podměty osobovými. V korespondenčních korpusech jsou všechny doklady s osobovým podmětem, což je dáno rázem a zaměřením dopisů: především v KH-dopisy píše autoři buď o sobě, nebo oslovují svého komunikačního partnera, případně mluví o někom třetím. Tomu odpovídá také skutečnost, že je sloveso *nepotřebovat* ve většině dokladů v první nebo druhé osobě singuláru, případně ve druhé osobě plurálu u vykání:

- (48) *Dary se sice nemaji oznamowati, ale kdyby piwo prišlo a museloby na ulici wytect, bylo by ho škoda, pročež nepotřebujete, an jinak zaměstnán jste nic jiného psát [...]*
(KH-dopisy)
- (49) *Ty je určitě nepotřebuješ poslat zpátky?* (KSK)

V ostatních korpusech se vyskytují osobové i neosobové podměty, o neosobové se přitom nejedná ve více než 20 procentech dokladů. Počty dokladů pro oba podměty shrnuje Tabulka 11 a jejich procentuální zastoupení Tabulka 12:

	Diakon (do r. 1989)	KH- dopisy	SYN2000	SYN2005	SYN2010	SYN2015	KSK
osobový podmět	88	16	375	629	687	846	3
neosobový podmět	13	0	90	90	61	67	0

Tabulka 11: Počty dokladů pro osobový a neosobový podmět

	Diakon (do r. 1989)	KH- dopisy	SYN2000	SYN2005	SYN2010	SYN2015	KSK
osobový podmět	87,1	100	80,6	87,5	91,8	92,7	100
neosobový podmět	12,9	0	19,4	12,5	8,2	7,3	0

Tabulka 12: Procentuální zastoupení osobového a neosobového podmětu

7.3.3 Agens

Předchozí oddíl práce se věnoval sémantickým vlastnostem podmětu, který se pojí (může pojit) s konstrukcí *nepotřebovat* + infinitiv. Tento oddíl se zaměří na sémantické role, které může tento podmět plnit.

Nejčastější sémantickou rolí podmětu pojícího se s konstrukcí *nepotřebovat* + infinitiv je agens:

(50) *Pro výpočet poměrů výkonů nepotřebujeme znát velikost zátěže, do níž signály pracují.* (SYN2015)

Ve většině zkoumaných korpusů má podmět roli agentu ve více než 90 procentech, u KH-dopisy je to 100 %. V korpusu SYN2015 je podmět agentem v 89,4 procentech a v KSK pouze ve třetině případů (v tomto korpusu jsou však jen tři doklady). V Tabulce 13 jsou uvedeny počty dokladů zvlášť pro případy, kdy je podmět agentem a pro ty, ve kterých

podmět plní jinou sémantickou roli. Tabulka 14 pak ukazuje procentuální zastoupení konstrukcí, ve kterých podmět je agentem a ve kterých ne.

	Diakon (do r. 1989)	KH- dopisy	SYN2000	SYN2005	SYN2010	SYN2015	KSK
podmět = agens	98	16	424	656	693	816	1
podmět ≠ agens	3	0	41	63	55	97	2

Tabulka 13: Počty dokladů, ve kterých podmět je a není agens

	Diakon (do r. 1989)	KH- dopisy	SYN2000	SYN2005	SYN2010	SYN2015	KSK
podmět = agens	97,1	100	91,2	91,2	92,6	89,4	33,3
podmět ≠ agens	2,9	0	8,8	8,8	7,4	10,6	66,7

Tabulka 14: Procentuální zastoupení konstrukcí, kde podmět je a není agens

Případů, kdy podmět má jinou roli než agens, je poměrně málo – z celkového počtu výskytů jde o jednotky procent, s výjimkou výsledků z KSK, kde dva ze tří dokladů obsahují podmět v roli beneficiantu:

(51) *Ty je určitě nepotřebuješ poslat zpátky, ale kdyby náhodou?*

(52) *Naštěstí v makro máme skvělého učitele [...] a on vždy za námi přijde a jestli nepotřebujeme s něčím pomoci, takže vždy ve cvičení vše pochopím.*

Příklad 52 ilustruje jeden z nejčastějších kontextů, ve kterých se objevuje podmět v roli beneficiantu: jde o věty, ve kterých mluvčí nepotřebuje, aby mu někdo jiný pomohl – *nepotřebuje pomoci/pomoci*.

V roli pacientu může být i neosobový podmět, např. zvíře (příklad 53) nebo rostlina (příklad 54):

(53) *Chcete mít doma chundelatého mazlíka, který nepotřebuje venčit ani nemá touhu trajdat po nocích?* (SYN2015)

(54) [umělý živý plot] *Nabízí přitom spoustu výhod: nepotřebuje stříhat, zalévat, snese jakoukoli půdu.* (SYN2015)

Konstrukce, v nichž podmět není agens, lze přeformulovat v souvětí: *Nepotřebuju, abys mi pomohl* nebo je převést do pasivu beze změny podmětu: *Umělý živý plot nepotřebuje být stříhán*. Některé případy pasivních vět s podmětem v jiné roli než v roli agentu se v korpusu vyskytují:

(55) *Já nepotřebuji být z ničeho vysvobozován.* (SYN2010)

(56) *Velikonoce však jsou a dokazovat se to nepotřebuje.* (SYN2005)

Dokladů v pasivu je však minimum: nejvíce jich je v korpusu SYN2000, kde tvoří 1,5 procenta všech dokladů. V ostatních korpusech podíl pasivizovaných konstrukcí nepřesahuje jedno procento. Počty výskytů konstrukcí s infinitivem v aktivu a pasivu ukazuje Tabulka 15, jejich procentuální zastoupení vzhledem k celkovému počtu výskytů Tabulka 16.

	Diakon (do r. 1989)	KH- dopisy	SYN2000	SYN2005	SYN2010	SYN2015	KSK
aktivum	100	16	458	713	744	906	3
pasivum	1	0	7	6	4	7	0

Tabulka 15: Počty konstrukcí s infinitivem v aktivu a pasivu

	Diakon (do r. 1989)	KH- dopisy	SYN2000	SYN2005	SYN2010	SYN2015	KSK
aktivum	99	100	98,5	99,2	99,9	99,5	100
pasivum	1	0	1,5	0,8	0,1	0,5	0

Tabulka 16: Procentuální zastoupení konstrukcí s infinitivem v aktivu a pasivu

7.3.4 Srovnání s konstrukcí *potřebovat* + infinitiv

Předchozí oddíly práce se věnovaly podrobnějšímu popisu vlastností konstrukce *nepotřebovat* + infinitiv. Jak jsem uvedla výše, pro srovnání stejné analýze podrobím vzorek 250 výskytů konstrukce *potřebovat* + infinitiv (v Diakonu a v korespondenčních korpusech jsem analyzovala všechny doklady, neboť jich je méně než 250). Vzhledem k podobným morfosyntaktickým vlastnostem obou konstrukcí předpokládám, že i tyto charakteristiky budou vykazovat shody a dále tím podpoří pojmání *potřebovat* a *nepotřebovat* jako tvarů jednoho slovesa.

Modální významy konstrukce *potřebovat* + infinitiv jsem rozdělila na nutnost s externím podnětem a nutnost s interním podnětem, což jsou významy, jejichž negací vznikne význam možnosti s interní/externí příčinou, dále silnou vůli a určitý postoj mluvčího, tedy větnou modalitu vyjádřenou modálním slovesem. Výsledky analýzy dokladů ukázaly, že nejvíce jich vyjadřuje nutnost s externí příčinou. Tento význam se objevuje ve všech korpusech u 50 a více procent dokladů. U korpusu KH-dopisy, který však obsahuje pouze dva doklady, je to 100 %. Podobně jako u konstrukce s *nepotřebovat* je druhým nejčastějším významem nutnost s interní příčinou. U konstrukce s *potřebovat* jsem význam silné vůle zahrnula pod význam nutnosti s interní příčinou, pomezí případy (vyjádření větné modality) se nevyskytují.

I zde je nutné poukázat na jistou míru subjektivnosti anotátora při určování jednotlivých modálních významů.

Poměry dokladů v aktivu a pasivu jsou také podobné poměrům u konstrukce s *nepotřebovat*: ve všech korpusech je v aktivu více než 95 procent dokladů. Více než 80 procent dokladů se pojí s osobovým podmětem a podobné procentuální zastoupení má podmět v roli agentu (s výjimkou korpusu KH-dopisy, kde je podmět agentem jen v jednom případě ze dvou). Počty dokladů pro jednotlivé vlastnosti shrnuje Tabulka 17, jejich procentuální zastoupení Tabulka 18:

	Diakon (do r. 1989)	KH- dopisy	SYN2000	SYN2005	SYN2010	SYN2015	KSK
aktivum	211	2	249	248	248	246	94

pasivum	3	0	1	2	2	4	0
nutnost – vnitřní	70	0	85	102	100	125	49
nutnost – vnější	144	2	164	148	150	125	45
osobový podmět	179	2	207	221	219	228	93
neosobový podmět	35	0	43	29	31	22	1
podmět = agens	192	1	218	215	227	218	76
podmět ≠ agens	22	1	32	35	23	32	18

Tabulka 17: Počty dokladů pro zkoumané vlastnosti u konstrukce potřebovat + inf.

	Diakon (do r. 1989)	KH- dopisy	SYN2000	SYN2005	SYN2010	SYN2015	KSK
aktivum	98,6	100	99,6	99,2	99,2	98,4	100
pasivum	1,4	0	0,4	0,8	0,8	1,6	0
nutnost – vnitřní	32,7	0	34,4	40,8	40	50	52,1
nutnost – vnější	67,3	100	65,6	59,2	60	50	47,9
osobový podmět	83,6	100	82,8	88,4	87,6	91,2	98,9
neosobový podmět	16,4	0	17,2	11,6	12,4	8,8	1,1
podmět = agens	89,7	50	87,2	86	90,8	87,2	80,9
podmět ≠ agens	10,3	50	12,8	14	9,2	12,8	19,1

Tabulka 18: Procentuální zastoupení zkoumaných vlastností u konstrukce potřebovat + inf.

Analýza vzorku dokladů pro konstrukci *potřebovat* + infinitiv ukazuje, že jsou vlastnosti této konstrukce velmi podobné vlastnostem konstrukce *nepotřebovat* + infinitiv. I tento závěr podporuje pojetí *potřebovat* a *nepotřebovat* jako dvou tvarů jednoho slovesa.

7.4 Závěr empirické části

Všechny výše popsané vlastnosti podporují tvrzení, že *nepotřebovat* není natolik gramatikalizované, aby se dalo považovat za samostatné modální sloveso, a že jde tedy stále o tvar slovesa *potřebovat*. Tyto dva tvary se pak vyskytují ve dvou konstrukcích, z nichž každá má mírně odlišné vlastnosti týkající se modálních významů (jedna vyjadřuje nutnost, druhá možnost, podobně jako u slovesa *muset*). Rozdílná je také četnost užívání.

Častější výskyt konstrukce *nepotřebovat* + inf. v 19. století může ukazovat na úspěšný vliv purismu: kritizována byla pouze konstrukce *potřebovat jen* + infinitiv, o *nepotřebovat* se příručky nezmiňují. Kontakt mezi němčinou a češtinou byl v 19. století velmi intenzivní, ale puristé nepopisovali všechny (potenciálně) problematické jevy a soustředili se převážně na lexikon, a je tak možné, že tuto konstrukci nepovažovali za germanismus, nebo ji vůbec nezaregistrovali. Přestože je výskyt *nepotřebovat* + inf. v 19. století doložen častěji, počet dokladů je stále příliš malý na to, abychom mohli říci, že se jednalo o samostatné modální sloveso. Vyšší počet konstrukce s negovaným tvarem než té s afirmativním tvarem však ukazuje na začínající proces gramatikalizace. Zdá se, že poté, co zanikl intenzivní kontakt češtiny s němčinou, zpomalil (nebo zcela přerušil) se také proces gramatikalizace konstrukce *nepotřebovat* + infinitiv. Ve 20. a 21. století naopak dochází k nárůstu počtu dokladů pro obě konstrukce, změnil se však poměr mezi nimi, konstrukce s *potřebovat* je častější a počet jejích výskytů roste intenzivněji. Tento vývoj může být ovlivněn narůstajícím kontaktem s angličtinou, ve které se obdobná konstrukce vyskytuje. Obě konstrukce se vyskytují v aktivu i pasivu a pojí se s osobovým i neosobovým podmětem, osobový podmět je u obou častější, stejně jako činný rod.

Závěr

Cílem této práce bylo popsat konstrukci *nepotřebovat* + infinitiv, ve které se vyskytuje potenciální nové modální sloveso. Kapitoly 1–4 představovaly shrnutí teoretických poznatků v oblastech, které se tohoto tématu dotýkají: modalita a jejího vymezení, modálních sloves, jazykového kontaktu a s ním souvisejícího purismu a také gramatikalizace a konstrukční gramatiky. Výrazy *potřebovat* a *nepotřebovat* byly následně charakterizovány z hlediska výše uvedených oblastí. *Potřebovat* se v modálním významu (tedy v případech, kdy se pojí s infinitivem, a ne s vedlejší větou) podobá slovesu *muset*: oba výrazy vyjadřují nutnost, silnou vůli mluvčího, případně také jeho komunikační záměr. Podobně se *nepotřebovat* podobá negovanému tvaru *nemuset*. Oba tyto výrazy vyjadřují možnost, chtění nebo postoj či komunikační záměr mluvčího. Podobnost se slovesem *muset* je jedním z argumentů pro pojmání výrazů *potřebovat* a *nepotřebovat* jako tvarů jednoho slovesa. Dalším argumentem je skutečnost, že oba výrazy mají shodné morfosyntaktické vlastnosti, které odpovídají některým z charakteristik modálních sloves, stále ne však natolik, abychom je mohli zařadit mezi vlastní modální slovesa. U *potřebovat* i *nepotřebovat* došlo k desémantizaci, kondenzaci (zúžení rozsahu konstrukce) a rozšíření extenze, což naznačuje, že slovesa (a konstrukce, ve kterých se vyskytují) jsou do jisté míry gramatikalizovaná, avšak méně než modální slovesa patřící do jádra skupiny. Z těchto vlastností můžeme vyvodit závěr, že *potřebovat* a *nepotřebovat* jsou tvary jednoho slovesa a že toto sloveso nelze zařadit mezi jádro skupiny modálních sloves, ale na její periferii, mezi tzv. slovesa s modální sémantikou (jak to částečně činí PMČ).

V empirické části práce jsem představila výzkum dat z českých slovníků, kartotéky lexikálního archivu a z jazykových korpusů. Obě konstrukce mají podobné vlastnosti: vyskytují se převážně v aktivu a pojí se s osobovým i neosobovým podmětem, který ve většině případů plní roli agentu. Osobový podmět je u obou konstrukcí častější. Podobně převažuje slovosled, ve kterém infinitiv stojí v postpozici vůči *potřebovat/nepotřebovat*. Ve větách, v nichž je infinitiv v antepozici, jde často o vyjádření kontrastu dvou dějů.

Konstrukce *potřebovat* + infinitiv se v češtině objevuje již ve 14. století, zatímco konstrukce *nepotřebovat* + infinitiv se poprvé objevila na počátku 19. století. Ve slovnících bylo možné pozorovat zestručňování hesla *potřebovat*, pod které je zařazeno také *nepotřebovat*: PSJČ uvádí pět příkladů pro *nepotřebovat* + infinitiv, v SSČ již žádný příklad není uveden. Tento vývoj slovníkového zpracování může vzbuzovat dojem, že

užívání této konstrukce ustupuje, korpusové vyhledávání ovšem ukazuje opačnou tendenci: ve všech zkoumaných korpusech se prokázalo, že frekvence obou konstrukcí narůstá. V dokladech ze všech zdrojů se konstrukce s *nepotřebovat* vyskytuje v 19. století častěji, ve 20. a 21. století se naopak vyskytuje řádově více konstrukce *potřebovat* + infinitiv a její frekvence roste intenzivněji. Tyto výsledky mohou ukazovat na úspěch puristického snažení v 19. století: kritizovaná konstrukce byla užívána méně než konstrukce *nepotřebovat* + infinitiv, o které se puristé vůbec nezmiňovali, ačkoli je i u ní patrný vliv němčiny. Vliv purismu však pravděpodobně nepřetrval do dalších století, kdy dochází k nárůstu frekvencí. Výsledky týkající se frekvence i vlastností obou konstrukcí naznačují, že se stále (či znovu) nacházejí v procesu gramatikalizace a postupně se stávají více schematickými.

Vlivy, které působí na gramatikalizaci a na častější užívání, mohou být vnitrojazykové, mezi nimi např. snaha mluvčích získat širší repertoár možností pro vyjádření modálních významů, a také mezijazykové, v současnosti především sílící vliv angličtiny, ve které se vyskytuje podobná konstrukce. Do budoucna je tedy možné provést srovnání užívání české konstrukce *nepotřebovat* + infinitiv s anglickým ekvivalentem (*not need to / needn't*). Dalším směrem, kterým se může výzkum v této oblasti vydat, jsou regionální rozdíly. Bylo by možno zaměřit se na pohraniční oblasti u hranic s Rakouskem a Německem a zjistit, užívá-li se zde uvedená konstrukce, případně obě, více než na zbytku území. Podobně by bylo možné provést šetření v oblastech sousedících s Polskem.

Literatura

Zdroje dat:

Korpusy Českého národního korpusu: Diakon, KH-Dopisy, KSK-Dopisy, SYN2000, SYN2005, SYN2010, SYN2015. Dostupné z: www.korpus.cz [poslední přístup 9. 4. 2019].

Staročeský slovník (1968–2008) [seš.] 1–26. Praha: Academia. Dostupné z <https://vokabular.ujc.cas.cz> [poslední přístup 9. 4. 2019].

Lexikální kartotéka *Staročeského slovníku*. Dostupné z <https://bara.ujc.cas.cz/bara/> [poslední přístup 26. 4. 2019].

Gebauer – Excerptce: Kartotéka excerptce ze staročeských a některých mladších textů, kterou vytvářel Jan Gebauer a jeho spolupracovníci. Dostupné z <https://bara.ujc.cas.cz/bara/search?db=2> [poslední přístup 21. 4. 2019].

Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny. Dostupné z <http://madla.ujc.cas.cz/> [poslední přístup 21. 4. 2019].

Příruční slovník jazyka českého (1935–1957). Praha: ČSAV. Dostupné z <https://bara.ujc.cas.cz/psjc/search.php> [poslední přístup 9. 4. 2019].

Kartotéka lexikálního archivu (1911–1991). Dostupné z <https://bara.ujc.cas.cz/psjc/search.php> [poslední přístup 9. 4. 2019].

Slovník spisovného jazyka českého (1960–1971). Praha: Academia. Dostupné z <https://ssjc.ujc.cas.cz/> [poslední přístup 9. 4. 2019].

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. 3. vydání (2005). Praha: Academia. Dostupné z <http://prirucka.ujc.cas.cz/> [poslední přístup 9. 4. 2019].

Czech medieval sources online. Dostupné z <http://147.231.53.91/src/index.php?s=v&cat=10> [poslední přístup 21. 4. 2019].

Sekundární literatura:

Benešová, E. (1971): Syntax slovesné modality. In Panevová, J. / Benešová, E. / Sgall, P.: *Čas a modalita v češtině*. Praha: Acta Universitatis Carolinae, s. 97–121.

Benešová, E. (1973): K sémantické klasifikaci českých modálních sloves, In: *Otázky slovanské syntaxe III*. Brno: Universita J.E. Purkyně, s. 217–219.

Berger, T. (2008): Deutsche Einflüsse auf das grammatische System des Tschechischen, in: Berger, T. (eds.): *Studien zur historischen Grammatik des Tschechischen. Bohemistische Beiträge zur Kontaktlinguistik*. München: Lincom, s. 57–69. Dostupné z <http://homepages.uni-tuebingen.de/tilman.berger/Publikationen/BergerCottbus.pdf> [poslední přístup 18. 2. 2019], s. 1-22.

Berger, T. (2013): Purismus und Sprachtypologie. In: Nekula, M. / Šichová, K. / Valdřová, J.: *Bilingualer Sprachvergleich und Typologie*. Tübingen: Gros Verlag, s. 299-319, s. 1–15. Dostupné z <https://publikationen.uni-tuebingen.de/xmlui/handle/10900/71921> [poslední přístup 18. 2. 2019].

Besters-Dilger, J. / Drobnjakovic, A. / Hansen, B. (2009): Modals in the Slavonic languages. In: de Haan, F. / Hansen, B.: *Modals in the Languages of Europe: A Reference Work*. Berlin: De Gruyter Mouton, s. 167–197.

Błaszczuk, I. / Karlík, P.: Modalita. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. Dostupné z <https://www.czechency.org/slovník/MODALITA> [poslední přístup: 19. 11. 2018]

Brus jazyka českého, který sestavila komise širším sborem Matice české zřizovaná. Vyd. 3. Praha: J. Otto, 1894.

Brus jazyka českého, který sestavila komise širším sborem Matice české zřizovaná. Praha: J. Otto, 1877.

Brus jazyka českého, který sestavila komise širším sborem Matice české zřizovaná. Vyd. 2. Praha: J. Otto, 1881.

Buráňová (Benešová), E. (1979): Vztah mezi pravděpodobnostní, dispoziční a záměrovou modalitou. In: *Slovo a slovesnost*, ročník 40, číslo 2, s. 98–101.

Daneš, F. a kol. (1987): *Mluvnice češtiny. 3, Skladba*. Praha: Academia.

de Haan, F. (2006): Typological approaches to modality. In: *The expression of modality*. Berlin: Mouton de Gruyter, s. 27–69. Dostupné z <http://site.ebrary.com/lib/natl/Doc?id=10197250> [poslední přístup: 15. 1. 2019].

- Dokulil, M. (1954): K modální výstavbě věty. In: Bělič, J.: *Studie a práce lingvistické: k šedesátým narozeninám akademika Bohuslava Havránka*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, s. 254–262.
- Fried, M. (2013): Pojem konstrukce v konstrukční gramatice. In: *Časopis pro moderní filologii* 95, s. 9–27.
- Gisborne, N. / Patten, A. (2011): Construction grammar and grammaticalization. In: *The Oxford Handbook of Grammaticalization*. Oxford University Press, s. 92–104. Dostupné z <http://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199586783.001.0001/oxfordhb-9780199586783-e-8>, s. 1–9.
- Grepl, M. (1973): K podstatě modálnosti. In: *Otázky slovanské syntaxe. III*. Brno: Universita J.E. Purkyně, s. 23–38.
- Grepl, M. / Karlík, P. (1986): *Skladba spisovné češtiny*. Praha: SPN.
- Grepl, M. / Karlík, P. (1998): *Skladba češtiny*. Olomouc: Votobia.
- Hansen, B. (2005): How to measure areal convergence: a case study of contact-induced grammaticalization in the German-Hungarian-Slavonic contact area. In: Hansen, B. / Karlík, P.: *Modality in Slavonic Languages: new perspectives*. München: Sagner, s. 219–237.
- Hansen, B. (2017): Gramatikalizace. In: Karlík, P. / Nekula, M. / Pleskalová, J. (eds.): *CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny*. Dostupné z <https://www.czechency.org/slovník/GRAMATIKALIZACE> [poslední přístup: 28. 2. 2019].
- Hansen, B. (2017): What happens after grammaticalization? Post-grammaticalization processes in the area of modality. In: Olmen, D. / Cuyckens, H. / Ghesquière, L. (eds.): *Aspects of Grammaticalization: (inter) subjectification and Directionality*. Walter de Gruyter GmbH & Co KG, s. 257–280.
- Hansen, B. / Nekula, M. / Banášová, M. (2011): Nová konstrukce „Karla Gotta nemusím“ v češtině a slovenštině: případ lexikalizace, pragmatikalizace nebo začínající degramatikalizace? In: *Slovo a slovesnost*, ročník 72, číslo 4, s. 243–267.
- Hansen, B. / Wiemer, B. (2012): Assessing the range of contact-induced grammaticalization in Slavonic. In: Wiemer, B. / Wälchli, B. / Hansen, B.: *Grammatical*

Replication and Borrowability in Language Contact. Boston: De Gruyter Mouton, s. 67–156.

Hansen, B. (1998): Modalauxiliare in den slavischen Sprachen. In: *Zeitschrift für Slawistik* 3, číslo 43, s. 249–272.

Hattala, M. (1877): *Brus jazyka českého: příspěvek k dějinám osvěty vůbec a slovanské i české zvláště*. Praha: Kober.

Havránek, B. (ed.) (1968): *Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratek*. Praha: Academia.

Heine, B. (1993): *Auxiliaries: Cognitive Forces and Grammaticalization*. New York: Oxford University Press.

Heine, B. (1995): Agent-Oriented vs. Epistemic Modality: Some Observations on German Modals. In: Bybee, J. / Fleischman, S. (eds.): *Modality in Grammar and Discourse*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, s. 17–54.

Heine, B. (2003): Grammaticalization. In: Joseph, B. D. / Janda, R. D.: *The Handbook of Historical Linguistics*. S.l.: Blackwell Publishing, s. 575–601.

Heine, B. / Kuteva, T. (2003): On contact-induced grammaticalization. In: *Studies in language*, ročník 24, číslo 3, s. 519–572. Dostupné z https://is.muni.cz/el/1433/test/TV/um/lidova/rectina/Contact_induced_grammaticalization.pdf [poslední přístup 9. 4. 2019].

Helbig, G. (2005): Kontroversen über die deutschen Modalverben. In: *Deutsch als Fremdsprache*, číslo 32, s. 206–214.

Hopper, P. J. / Traugott, E. C. (1994): *Grammaticalization*. Cambridge University Press.

Javůrek, J. J. (1873): *Brus jazyka českého*. Praha: Theodor Mourek.

Jelínek, M. (2007): Purismus. In: Pleskalová, J. a kol.: *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha: Academia, s. 540–572.

Karlík, P. / Šimík, R. (2017): Modální sloveso. In: Karlík, P. / Nekula, M. / Pleskalová, J. (eds.): *CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny*. Dostupné z https://www.czechency.org/slovník/MODÁLNÍ_SLOVESO [poslední přístup: 1. 3. 2019].

- Karlík, P. a kol. (2001): *Příruční mluvnice češtiny*. 2. vydání. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Komárek, M. a kol. (1986): *Mluvnice češtiny. 2, Tvarosloví*. Praha: Academia.
- Kurzová, H. (1996): Mitteleuropa als Sprachareal. In: *Germanistica Pragensia*, ročník 13, s. 57–73.
- Lehmann, Ch (2015): *Thoughts on grammaticalization*. 3. vydání. Berlin: Language Science Press. Dostupné z <http://langsci-press.org/catalog/book/88> [poslední přístup 10. 1. 2019].
- Martínek, František (v tisku): Remarks on the development of the Czech modality system in contact with German. In: Szucsich, L. / Kim, A. / Yazhinova, U. (eds.): *Areal Convergence in Eastern Central European Languages and Beyond*. Wien – Berlin: Peter Lang.
- Matras, Y. / Sakel, J. (2007): Investigating the mechanisms of pattern replication in language convergence. In: *Studies in Language*, ročník 31, číslo 4, s. 829–865.
- Mikeš, F. O. (1872): *Strážce jazyka českého*. Praha: J. Otto. Dostupné z <http://kramerius4.nkp.cz/search/handle/uuid:6a3c82a0-00d6-11e5-93b2-001018b5eb5c> [poslední přístup 18. 2. 2019].
- Nekula, M. (2017): Jazykový kontakt. In: Karlík, P. / Nekula, M. / Pleskalová, J. (eds.): *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. Dostupné z https://www.czechency.org/slovník/JAZYKOVÝ_KONTAKT [poslední přístup: 22. 2. 2019].
- Newerkla, S. M. (2007): Areály jazykového kontaktu ve střední Evropě a německo-český mikroareál ve východním Rakousku. In: *Slovo a slovesnost*, ročník 68, číslo 4, s. 271–286.
- Newerkla, S. M. (2011): *Sprachkontakte Deutsch – Tschechisch – Slowakisch*. 2., přepracované a aktualizované vydání. Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag.
- Noël, D. (2007): Diachronic construction grammar and grammaticalization theory. In: *Functions of Language* 14, číslo 2, s. 177–202.
- Panevová, J. (2014): *Mluvnice současné češtiny. 2., Syntax češtiny na základě anotovaného korpusu*. Praha: Karolinum.

Rejzek, J. (2003): Ještě k fonetickým vlivům staré němčiny na starou češtinu. In: *Bohemistika*. Walbrzych: Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa, s. 253–264.

Šmilauer, V. (1966): *Novočeská skladba*. Praha: SPN.

Thomas, G. (2008): Exploring the Parameters of a Central European Sprachbund. In: *Canadian Slavonic Papers*, ročník 50, číslo 1–2, s. 123–153. Dostupné z <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00085006.2008.11092576> [poslední přístup 10. 2. 2019].

Weiss, D. (2009): Mögliche Argumentationen zum Nachweis von Calques am Beispiel der polnischen Modalverben. In: Scholze, L. / Wiemer, B.: *Von Zuständen. Dynamik und Veränderung bei Pygmäen und Giganten: Festschrift für Walter Brey zu seinem 60. Geburtstag*. Bochum, s. 129–153.